

SCHEIBER SÁNDOR ÉS AZ ÚN. KABAR-ZSIDÓ ELMÉLET

1.

Scheiber Sándor 1956-ban kurta kis ismertetőt írt (angol nyelven) az *Acta Orientaliába* Kupfer és Lewicki ugyanazon évben, Lengyelországban megjelent héber szövegkiadásáról. Itt – érthetően – külön kiemelte a közzétett dokumentumok azon szereplőit, akiknek magyar vonatkozásuk is van. Ezek sorában említi meg Qalōnīmōs ben Šabbetai nevét, aki a mondott könyv harmadik fejezetének címszereplője¹, s utal² arra, hogy a rá vonatkoztatott egyik forrást már Kohn Sámuel kiadta 1884-es monográfiájában.³

Mikor négy évvel később, a *Magyarországi zsidó feliratok* magyar nyelvű kiadásában kitért az esztergomi zsinagóga bemutatására, szintén Kohn Sámuel szellemében hivatkozott az említett forrásra: 1050 tájára keltezte az ott felidézett eseményt, és (átírási eltérésektől eltekintve) ismét a *Qalōnīmōs ben Šabbetai* névalakot használta. Ekkor azonban már hozzáfűzte: „A szöveget az összes elérhető kéziratok alapján – nagyszámmal van ilyen – meg kellene vizsgálni, hogy a dátum és a döntést hozó rabbi személye megnyugtató módon igazolható legyen...”⁴

Ezt az intelmet szó szerint megismételte huszonhárom évvel később, ugyanezen mű felújított-kibővített, angol nyelvű változatában. Ekkor azonban már mint *két külön személyről* írt Qalōnīmōsról és Šabbetairól, a velük kapcsolatban történeteket pedig a 11. század *végére* datálta.⁵

A hebraisztikában s kivált annak magyar vonatkozásaiban járatlan olvasó e két apró módosításból s a pár sornyi intelemből sokat aligha érthet. Nem jöhet rá, hogy Scheiber itt a magyar és a zsidó történelemkutatás határterületének legérzékenyebb darázsfszékét volt kénytelen megközelíteni. Érthető, ha nem volt kedve belenyúlni.

2.

A kérdéses szövegnek (két, orosz földről érkező regensburgi zsidó szombat-szegési peréről szóló beszámoló) azóta jóval korszerűbb, kétnyelvű kiadása is napvilágot látott Strbik Andrea fordításában, Shlomo J. Spitzer és Komoróczy Géza szerkesztésében.⁶ De nemcsak innen, hanem a Kohn-féle 1884-es közlésből⁷ is világosan megállapítható, hogy a szöveg első sorában, a bírák megnevezésénél שבתאי החון ר' קלנימוס ור' olvasható, vagyis: „*Qalōnīmōs urunk és Šabbetai urunk*”. Ehhez fűzte Kohn a שבתאי החון ר' ז"ל בר' megjegyzést⁸ – vagyis *emendációt* hajtott végre a szövegen, korrigálta azt. Az ilyen eljárás nem példátlan és nem is eleve elfogadhatatlan a filológiában.⁹ Ám kétségkívül óvatosan ajánlatos bánni vele, s csak akkor alkalmazni, ha más megoldás nincs. Márpedig ezúttal úgy látszik, hogy van. Mint a *Feliratok* kétféle változata között megjelent összefoglaló áttekintésében éppen Scheiber nyíltan rámutat¹⁰: a kézirat nem igazolja az emendációt, melynek célja mindössze az lett volna, hogy Kohn a 11. század *közepének* egy közismert, nemzetközi hírű személyiségével kapcsolhassa össze a történeteket: a római Qalōnīmōs ben

1 ZHDSNILSWE 61-83.

2 u.o.

3 u.o.; v.ö. Kohn 405. (héber eredeti), 361. (magyar fordítás)

4 Scheiber 1960. 65-66.

5 Scheiber 1983. 81.

6 HKMMZST 117-118. D8.

7 Kohn 405.

8 u.o. 2. sz.j.

9 Kupfer és Lewicki (ZHDSNILSWE 65.), holott a szövegben ők is ור' t hoznak, minden további magyarázat nélkül Qalōnīmōs ben Šabbetaira értik az ott elmondottakat, sőt, ebből következően bekezdéseken át értekeznek arról, mikor is kerülhetett e Qalōnīmōs Magyarországra (u.o. 64-65.). Pedig nem adják jelét, hogy Kohn szövegkiadását ismernék, ehelyett saját bevallásuk szerint Salomon Buberét használták. (*R. Cidkija b. Avraham ha-Rofe: Sibbolei ha-leket ha-sálém*. Vilna, 1886. *Non vidi*.)

10 Scheiber 1966. 315-316.

Šabbetayjal.¹¹ Hasonlóan nyilatkozik Haraszti György harmincöt esztendővel később: „A nagyszámú fennmaradt kézirat nem igazolja ezt a szövegjavítást. A római Kalonümossal való azonosítás annak az általános tendenciának felel meg, hogy a dokumentumokat időben visszadátumozzák. Az esemény jobban illik a XI. század végére.”¹²

Kohn persze hozhatott volna fel érveket eljárását mentendő. Mert bár történetesen valóban ismerünk egy későbbi Šabbetayt, aki sírkövének tanúsága szerint 1129-ben halt meg Magyarországon¹³, s Qalōnīmōs sem ritka név a középkori zsidók között, ám hogy épp e kettő véletlenül így együtt szerepeljen, a római Qalōnīmōs ben Šabbetaytól függetlenül, az mégiscsak meghökkentő lehet. S meghökkentő volta megkétszereződik, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a dokumentumban szereplő Šabbetay ugyanúgy a שבתאי epithetont hordozza, ahogyan a római Qalōnīmōs édesapjának is ez volt a hivatása, mint arra Kohn rámutat (hozzátéve, hogy e héber főnév ott *nem* kántort, hanem „zsinagógai költőt” jelentett¹⁴). Az sem mellékes talán (bár héber szövegben önmagában nem perdöntő), hogy Qalōnīmōs és Šabbetay neve előtt az állítmány (פסח) *singularisban*¹⁵ áll.¹⁶ Mindez azonban nem változtat a tényen: a szövegmódosítás nem lett volna elkerülhetetlen, s hogy Kohn mégis eszközölte, az azzal az egyértelmű céllal történt volna, hogy **minél korábbi időpontra** vonatkozóan igazolni tudja egy erős zsidó hitközség jelenlétét Magyarországon (valószínűleg Esztergomban).

S e ponton válik a vitatott kérdés neuralgikussá. Kohn igyekezete a minél korábbi hazai zsidó jelenlét kimutatására ugyanis összefügg sokat emlegetett, de a tudomány berkein belül csak igen kevesek által komolyan vett elméletével: a honfoglaló magyarokkal együtt érkező kabarok egy részének zsidó hitével.

3.

A hatalmas Kazár Kaganátus vezető rétege a 8-10. században zsidó vallású volt – ezt nemcsak az ún. „kazár levelezés” bizonyítja, hanem számos muszlim szerző is. Ezek a kazár zsidók pedig – eltérően a szigorú rabbinikus hagyománytól – térítettek is: ezt orosz és muszlim források állítólag egyaránt alátámasztanak.¹⁷ Azt viszont Bíborbanszületett Kónstantinostól tudjuk, hogy e kazárok milyen erős hatással voltak a magyarokra: az ő útmutatásuk szerint jött létre a magyar fejedelemség, három lázadó törzsük pedig a magyar törzsszövetséghez csatlakozott. Elképzelhető-e hát, hogy a kazárok éppen a magyarok között ne térítettek volna?¹⁸ S ha a magyarokról már Horváth Mihály feltételezte, hogy a kereszténység már a honfoglalás előtt megjelenhetett közöttük, a zsidó hitre ez ilyen körülmények között fokozottan igaz volt.¹⁹

A jelenkor ezt az elképzelést csak legyintéssel szokta elintézni. „A kazár származás gondolatában ugyanis nem volt nehéz felfedezni az asszimiláció kívánalmainak való megfelelés és

11 ld. Graetz 290.

12 Haraszti 96-97.

13 ld. 10. sz.j.!

14 Kohn 361.

15 Később, az ítélet kimondásakor már a többes számú נורו szerepel kétszer is, de ezt talán indokolhatja, hogy az ítélet kihirdetésére a „gyülekezet házá”-ban (בית הגכסה) kerül sor, s így az ítélet is, függetlenül attól, hogy ki hozta, a gyülekezet nevében hangzik el?

16 Püspöki (56.) talán ezen megfontolásokból ragaszkodik még 2001-ben is ahhoz, hogy a dokumentum 1050 körüli eseményről szól, s igenis a római Qalōnīmōs ben Šabbetaj ítéletét örökíti meg.

17 Kohn 16. (A muszlim szerzők közül Az arab szerzők közül Ibn Fadlan (ld. Simon 101-107.), Ibn Haukal (ld. MÍSN II./73-81.) és al-Muqaddasī (u.o. 131-133.) információira hivatkozik. Ám e hivatkozás tagadhatatlanul a mondott szerzők igen felületes ismeretét tanúsítja. Így a legutóbbi Kohn szerint azzal igazolná a térítés tényét, hogy a volgai bolgárok, mielőtt muszlimmá lettek volna, zsidók voltak. Al-Muqaddasī azonban ezt valójában nem a bolgárokról, hanem a kazárokról állítja (u.o. 133.) Az orosz hagyományban kétségkívül jelen van egy, a kazáriaihoz hasonló hitvita emléke Vlagyimir fejedelem udvarában, kérdés azonban, hogy ez nem egyszerűen a kazáriai hitvita motívumának átvétele-e.

18 Kohn 20.

19 u.o. 22-24.

annak utólagos, a történelmi múltban gyökerező igazolásának vágyát...” – értékelt Prekup Anikó.²⁰ Hasonló tapasztalható a Komoróczy Géza és tanítványai által írott *A zsidó Budapest* lapjain, ahol a „Dohány utcai rabbik kis arcképcsarnok”-ban Kohn is bemutatásra kerül. Bár elismerik róla: „...igazán jelentékeny azonban történetírónak volt.”²¹ Pár sorral lejjebb mégis így folytatják: „Mint történetíró azonban csapdájába esett az egyenjogúsítás eszméinek. A kongresszus utáni – reményeket ébresztő – helyzetet akarta látni a régiségben is. Közös zsidó-magyar történelmet látott a kazár birodalom és a magyar honfoglalás óta folyamatosan; nagy történelmi ábrándja minden kritikai érzéket elaltatott benne, s bár nem hallgatta el a zsidók szenvedéseit, a magyarországi zsidók történetében inkább magyar nemzeti sajátosságokról beszélt, mintsem sajátos zsidó elemekről.”²² Egy esztendővel később Komoróczy ismét hasonlóan nyilatkozott: „...mindmáig vitathatatlanul Kohn Sámuel a magyar zsidóság legnagyobb hatású történetírója. Történeti távlatból nézve, gyengéjét éppen az a pont jelenti, amelynél a zsidó történelmet összeilleszti a magyar történelemmel...”²³ De ugyanekkor, ugyanott Haraszti György sem fogalmazott másképpen: „A zsidó vallású kabarok, kazárok legendája Magyarországon is kísért. A múlt század végén erre hivatkozva egyes történészek egyenesen ezer éves magyar zsidó sors- és vérközösségről beszéltek...” „A különböző (nemcsak magyar!) történetek mögött részben a kérdéses országba az újkorban bevándorolt zsidóknak az őshonosság iránti vágya, annak bizonyítása, hogy a kezdetektől hasznos, szeretett, egyenesen kívánatosnak ítélt polgárai a befogadó országnak, rejlik, részben pedig az a tény, hogy a középkori keresztény krónikások ugyancsak előszeretettel hivatkoztak saját népük, országuk ősi, nemes eredetének igazolásakor az Ótestamentum szereplőivel, népével való fiktív kapcsolatokra...”²⁴

A legutóbbi tagmondat bizony csúsztatás, kétszeresen is. Egyrészt, mivel Kohn valójában (természetesen) soha, sehol nem hivatkozik semmiféle, a magyarok őszövétségi származtatását hangoztató forrásra; s másrészt, mivel nem is hivatkozhatna, hiszen az őszövétségi eredet nem jelent egyben zsidó eredetet is. A középkorban nyilván a keresztény gesta- és krónikaszerzők is Noéig vezették vissza minden nép eredetét; de természetesen **nem** Ábrahámon, sőt, nem is Sémén – inkább lehetőleg Jáfeten keresztül. Így eredezteti Anonymus a magyarokat is Mágógtól, Jephét fiától²⁵, de ez a hazai zsidóság története szempontjából használhatatlan adat.

Ha viszont ettől eltekintünk, azt kell mondanunk: e Kohnt minősítő korunkbeli értékelések **történettudományi** érvet egyáltalán nem tartalmaznak. (Harasztnál előfordul **egy** ilyen – lásd később! –, de azt is Büchler Sándortól veszi át.) Ehelyett **politikai** érveléssel operálnak: Kohn elmélete azért elhibázott, mert a zsidók asszimilációjának lelkes hirdetője volt, s elmélete is csupán e politikai cél érdekében született. Nem véletlen, hogy álláspontjuk igazolásául **nem** a voltaképpen vitatott monográfiát idézik, hanem egy, a milleniumi ünnepek alkalmából írott **újságcikket**: „Mint zsidóhitű magyarok (...) repeső szívvel és vallásos örömmel ünnepeljük ezredéves főnnállását a drága hazának, melyet a mi számunkra is megszerezték Árpád apánk honfoglaló hadai, köztük, történeti emlékeink tanúsága szerint, zsidóhitű szövetségeseik...”²⁶ **Ezen** valóban joggal ironizál Komoróczy (bár hangoztatja, hogy nem szeretne): „...azt hiszem, az 'Árpád apánk' kifejezést a Dohány utcai főrabbi szájából a kortárs mosolyogva hallgatta.”

Nyilvánvaló azonban: más műfaj a publicisztika, s más a történettudomány. Előbbi időnként megengedi, sőt, megköveteli, hogy az egyéni politikai elfogultságok dominálhassanak – utóbbi esetében ezeket alá kell rendelni a tudományosság szigorú szabályainak. S így a kérdés nem az, hogy Kohn híve volt-e az asszimilációnak. (Természetesen az volt, ahogyan az ő korában szinte minden neológ zsidó, sőt, az ortodoxok egy része is, amint arra éppen Komoróczy hivatkozik.²⁷)

20 Prekup 93.

21 Frojimovics-Komoróczy-stb. 160-160.

22 u.o.

23 Komoróczy 2001. 319.

24 Haraszti 64-65.

25 Anonymus 1., 3.

26 *Egyenlőség*, 1986. május 15. id. Frojimovics-Komoróczy-stb., Komoróczy 2001. 319.

27 Komoróczy 2001. 318.

Nem is az, hogy e meggyőződését igazolta-e az elmúlt száztizenöt év. (Mindannyian tudjuk, hogy nem.) S még csak nem is az, hogy történetírói munkásságán nyomot hagyott-e politikai felfogása. Nyilván igen. De ugyan melyik történész merheti bátran kijelenteni, hogy ő mindenféle politikai elfogultságnak felette áll, s valóban *sine ira et studio* dolgozik?!

A Kohnt ilyen alapon elmarasztalók maguk sem büszkélkedhetnek ezzel! A fenti kortárs vélekedések fő megelőlegezője, Marton Ernő nem is próbálja titkolni motiváltságát: „...*akadtak zsidó történészek, de még inkább publicisták, akik nagy erőfeszítéseket tettek annak bebizonyítására, hogy az európai zsidóság túlnyomó többsége nem zsidó származású, hanem proselytává lett pogány rabszolgák kései pereputtya. Inkább vállalták ösüknök az ismeretlen rabszolgát, mint Jezsajást, a prófétát, vagy Dávidot, a zsoltárost. Nem kétséges, hogy az asszimiláció őszinte vágyából fakadt ez a törekvés, mert ilyenformán valóban plauzibilissé lehetett volna tenni azt az állítást, hogy a zsidóság nem nép, még kevésbé faj, hanem kizárólag vallásfelekezet.*”²⁸ (Mintha a történész számára választás kérdése lehetne, hogy kit kíván ösüül vállalni!) S pár oldallal később még nyíltabban: „...*a zsidó publicisztika a legutóbbi időkig, mint védekezésünk és önigazolásunk hatásos érvét vonultatta fel ezt a legendát. Néha pedig, mint támadó fegyvert a – cionizmus ellen.*”²⁹

E tanulmány nem tekinti céljának, hogy az asszimiláció és a cionizmus híveinek vitájában igazságot tegyen. (Azt nagyobb részt amúgy is eldöntötte azóta a történelem.) Szándéka azon egyetlen szempont vizsgálata, amelynek alapján Kohn munkája s ezen belül a „kabar-zsidó elmélet” valójában megítélhető: ragadta-e Kohnt a maga politikai meggyőződése bármikor odáig, hogy tudományos igényességét, netán becsületességét feladva, a forrásokat megerőszakolva vagy éppen meghamisítva járjon el. Mert éppen ez az a szempont, amelyet napjainkban már senki nem vet fel róla szólva. „*Kohn Sámuel nem tudta feltevését közvetlen bizonyítékokkal, elsődleges forrásokkal alátámasztani.*”³⁰ – állapítja meg Prepuk Anikó hivatkozva a korábbi szakirodalomra, s nem is gondolva rá, hogy az ellenőrzésre szorulhat. Sőt, valójában már Marton sem önállóan foglalkozott e kérdéssel. Tudomásunk szerint mindössze három-négy kutató vállalkozott arra valaha is, hogy Kohnnal érdemben vitába szálljon: (Tasnádi) Nagy Gyula, a máskülönben érdemes levéltáros-kutató, aki még megjelenése évében, 1884-ben írt Kohn könyvéről recenziót a *Századok* hasábjain; Pauler Gyula egy lábjegyzet erejéig; a korábbi tanítvány, későbbi reménybeli munkatárs³¹: Büchler Sándor keszthelyi főrabbi; s végül Hóman Bálint, önmagához képest szokatlanul futólagosan s aligha elfogulatlanul.

4.

Nagy Gyula recenziója tartalmi szempontból két, párhuzamosan futó, ám egymástól jól elkülöníthető szál mentén halad. Az egyiket alkotják a recenzens valóban tudományos igényű kérdésfeltevései és bíráló megjegyzései – azok tehát, amelyekkel érdemben vitatkozni lehet.

1. Elismeri, hogy „Ibn-Dasta” (=Ibn Rusta) szerint a kazárok „legnagyobb része” a zsidó hitet vallja. Csakhogy Nagy Gyula szerint e szerző „*tudvalevőleg a IX-ik század vége felé, tehát több mint száz évvel a dr. Kohn által fölvetett időpont után élt és írt.*”³² – tudniillik a 8. század közepe után, amikorra Kohn (egyébként koránt sem egyedül!) a kazárok betérését teszi. S mivel még azt is írja, hogy a kazárok hite korábban „*hasonló vala a törökök hitéhez.*”³³, így „*sokkal inkább ellene, mint mellette szól a Kohn úr chronologiai meghatározásának.*”³⁴
2. Kohn kronológiájának másik forrása Yéhūda(h) hallēvī lenne, aki a *Kuzzārī* c. teológiai

28 Marton 1941. 12.

29 u.o. 16-17.

30 Prepuk 92.

31 Frojimovics-Schweitzer 5-13.

32 Nagy Gyula 889-890.

33 u.o.

34 u.o.

dialógusának keretét, a kazár király és egy bölcs rabbi párbeszédét négyszáz évvel a maga kora előttre teszi. Ez valóban egybeesne a Kohn által javasolt 740 körüli időponttal. Ám, mutat rá Nagy, itt nem történelmi, hanem teológiai szövegről van szó, s az is csupán mellékesen, a bevezetésében tér ki az időpontra. Forrásértéke így nem mérhető Ibn Rustáéhoz.

3. A kazárok áttérésének nagy visszhangot kiváltó, a kazár levelezésben is emlegetett mozzanata volt a három nagy monoteista vallás képviselőinek hitvitája a kazár uralkodó udvarában. A bizánci-ószláv hagyományból tudjuk, hogy ennek résztvevője keresztény részről Szent Cirill (=Konstantin), a szlávok egyik apostola volt, akit szolgának álcázva fivére, Metód is elkísért.³⁵ S mivel Cirill 862-ben tért haza Kazáriából, így a hitvita s a kazárok áttérése közvetlenül ezt megelőzően történhetett, a 9. század derekán. Ezt megelőzően a kazárok zsidóságáról „...komolyan szó sem lehet”. Hiszen ha már 740 óta buzgó zsidók lettek volna, miért kértek volna éppen ekkor keresztény térítőket Bizáncból?³⁶
4. Kohn a maga 740-es dátumát Graetz nyomán állította fel, aki szerint a kazár levelezésben emlegetett, a betérésben vezérszerepet játszó kazár király, Bulān 731-ben győzte le az arabokat, s ezt követően döntött a zsidó vallás mellett, mégpedig az ugyanekkor III. León bizánci császár üldözése elől az ő birodalmába menekült zsidók hatására³⁷. Itt tehát nem is Kohn tévedne, hanem Graetz, aki figyelmen kívül hagyja, hogy ugyanez a III. León egy kazár királylánnyal házassítja össze fiát és utódát, a majdani V. Kónstantinost – erre aligha került volna sor, ha a kazár uralkodó már ekkor zsidó, annál is kevésbé, hiszen V. Kónstantinos később maga is hírhedett zsidóüldöző lett.³⁸
5. A kazár levelezés hitelességének kérdésébe Nagy érdemben nem megy bele, csupán mellékesen veti oda: „...hitelesség és eredetiség szempontjából épen [sic!] nem hozzáférhetetlen történelmi emlékekkel van dolgunk...”³⁹ Ám ettől itt eltekint, s megengedi, hogy Yōsēph kazár király levele, az áttérés fő forrása keletkezésének (állítólagos) korára (a 10. század derekára) nézve esetleg forrásértékű lehet, a 8. századra vonatkozóan azonban semmiképpen!
6. Így aztán a magyarokat illetően arra jut: „...mikor a kozároknál a zsidó vallás már valósággal gyökeret verhetett és virágozhatott, fejedelmük udvaránál mint államvallás uralkodhatott, mikor tehát a kozárok zsidósága valóban befolyást gyakorolhatott volna rájuk, akkor a magyarok már rég itt tanyáztak a Tisza Duna síkjain [sic!], elszakadva a régi szövetségeseiktől...”⁴⁰
7. Egyébként pedig: hol a bizonyíték arra, hogy a magyarok valóban függtek volna a kazároktól, holott haderejük Ibn Rusta szerint éppen kétakkora volt, mint amazoké?!⁴¹
8. Igaz, ott lehetnének még a kabarok, mint a zsidó vallás terjesztői a magyarok között. Nagy Gyula azonban – Kohntól eltérően – abban, hogy a kazár birodalom lázadói a magyarok közé menekülnek, éppen nem a magyar-kazár kapcsolat még szorosabbá válásának eszközét látja, ellenkezőleg: annak bizonyítékát, hogy magyarok és kazárok között eleve sem lehetett barátságos a viszony.⁴²

Ezek Nagy Gyula érvei: nézzük, mennyire meggyőzőek!

- 1.) A recenzens erősen pontatlanul idézi Ibn Rustát. A jeles arab szerző tudniillik egy szóval sem állítja, hogy a kazárok „legnagyobb része” zsidó hitű lenne. Ilyet egyetlen arab forrás sem állít. Ibn Fadlān⁴³ és Ibn al-Faqīh⁴⁴ **valamennyi** kazárt zsidónak mondja; minden más arab szerző viszont, így Ibn Rusta is úgy tudja, hogy csak „A nagyfejedelem zsidó vallású, ugyanúgy az 'j.sád is és azok, akik a vezérek és a nagyok közül, őhöz hasonlóan, hajlandóak erre. A többiek vallása

35 Metód legendája IV. PL 98.

36 u.o.

37 Graetz 76-77.

38 Nagy Gyula 891-892.

39 u.o. 892-893.

40 u.o.

41 u.o.

42 u.o. 893-894.

43 Ibn Fadlān: *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról.* in Simon 107.

44 Ibn al-Faqīh: *Az országok könyve* 297. MÍSN I/1. 150.

*hasonló a türkökéhez.*⁴⁵ Tehát a türkökéhez hasonló vallás nem korábban volt elterjedt a kazárok között, hanem egyidejűleg is. Így említése nem is zárhatja ki, hogy e két vallás már a 8. században is hasonlóképpen együtt szerepelhetett. Azt önmagában Ibn Rusta valóban nem bizonyíthatja, hogy a kazárok már a 8. században betértek – annál is kevésbé, mivel Nagy állításával szemben nem a 9., hanem a 10. században (930 körül) alkotott, a kazárookra (s éppúgy a magyarokra) vonatkozó híradása pedig az alig tíz esztendővel korábbi bokharai tudós, Al-Ġayhānī munkájából nyert kivonat. Ez utóbbi viszont 870-880 körüli eredetű adatokat használ fel. Ebből azonban nem következik a kazár betérés kilencedik századi volta, csupán az, hogy Ibn Rusta nem ad erről információt.

- 2.) Bár Yēhūda(h) hallēvī, ahogyan arra Püspöki hivatkozik, állítja, hogy krónikák alapján adta meg a négyszáz esztendővel azelőtti dátumot⁴⁶ – ettől az ő munkájáról írottakban Nagynak önmagában véve igaza lehetne – ha a többi mozgósított és mozgósítható forrás valóban olyannyira Kohn ellen szólna, amennyire ő állítja.
- 3.) Tagadhatatlan, hogy a kazáriai hitvitát Yōsēph király levele Bulān korára teszi, s hogy ez valójában Szent Cirill részvételével, tehát a 9. század közepén zajlott. Csakhogy a levélnek amúgy sem erőssége a kronológia⁴⁷. Yōsēph szerint tíz vagy tizenegy generáció követte egymást a trónon Bulān óta⁴⁸: ez a 860-as évek elejétől a 950-esek közepéig, tehát kevesebb, mint száz esztendő leforgása alatt képtelenség. (Még 740-től számítva is igen szűken jön ki!) Az ellentmondás úgy oldható fel, ha a hitvitát nem Bulān, hanem már unokája, Ōbadjā(h) korára feltételezzük.⁴⁹ Ezt látszik alátámasztani, hogy a hitvitáról szóló beszámoló így fogalmaz: „*De a király.. bölcs volt, és megparancsolta, hogy hozzanak egy tudóst Izráelből.*”⁵⁰ Márpedig ez az eljárás sokkal inkább Ōbadjā(h)ra jellemző, mint Bulānra: előbbiről állítja Yōsēph király, hogy többek között „...*sok tudóst gyűjtött össze Izráelből.*”⁵¹ Mivel Ōbadjā(h) unokája volt Bulānnak, így utóbbit eszerint éppen indokolt a nyolcadik századra datálni, még ha a 740 körüli időpont talán túl feszítettnek tűnik is, százhusz évet feltételezve a „bölcs” király és nagyapja között. Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy vajon miért kérnek a kazárok keresztény térítőket Bizáncból 860 körül, ha már kb. 740 óta buzgó zsidók – ez leginkább azt jelzi, hogy Nagy a kazár levelezés anyagát sem tanulmányozta alaposabban, mint Ibn Rustát. Yōsēph király ugyanis egyértelműen azt állítja, hogy miután Bulān már betért, „...*tudomást szerzett róla Edom [=Bizánc] és Jismáél királya, nagy kincessel és sok ajándékkal elküldték hozzá a követeiket, hogy tudósaik az ő vallásukra térítsék őket.*”⁵² Itt szó sincs arról, hogy e térítők megjelenését a kazárok kezdeményezték volna. Meglehet, hogy a Cirill-legenda másképp tudja⁵³; de miután ez azt állítja, hogy a hitvitában Cirill és így a keresztény hit kerekedett felül, olyannyira, hogy a szlávok későbbi apostolától meggyőzött kazárok halállal fenyegették volna azt, aki zsidó módra imádkozik avagy kitart a „szaracén hit” (=iszlám) mellett,⁵⁴ ami nemcsak Yōsēphnek, de a muszlim forrásoknak is ellentmond,⁵⁵ így hitelesebbnek aligha mondhatjuk.

45 Ibn Rusta in MEH 90. ford.: Czeglédy Károly.

46 Püspöki 51.

47 Mint Püspöki (49-51.) rámutat: ennek **nem** az az oka, hogy nagyrészt szájhagyományon alapul, holott ezt várnánk. Ám Yōsēph ismételen hivatkozik „*atyáink leszármazásának könyvei*”-re (ספרי יחוסים של אבותינו – HKMMZST 95., 90.), „*írásaink*...”-ra (u.o. 96., 90. – ספר) – ez azt mutatja, hogy igenis írott hagyomány állt a rendelkezésére. A kronológiai tévedés oka Püspöki (u.o.) szerint az, hogy a levélnek ránk maradt példányai töredékesek, s helyenként hibásan átszerkesztettek.

48 HKMMZST 92., 100. D3.

49 Püspöki 49. A kazár betérés időpontjára, jellegére s Ōbadjā(h) ebben játszott szerepére ld. Uhrman 2003. 311-312., 319-321.; esp. 263-268., 314-315. sz. jegyzetek!

50 HKMMZST 91., 97. D3. (והמלך היה חכם... ויצו להביא חכם מישראל) ford.: Strbik Andrea

51 u.o. 92., 100. (...וקבץ לרוב מחכמי ישראל...)

52 HKMMZST 91., 97. D3.

אל דיניהם) (...ושמע מלך אדום ומלך ישמעאלים ושלחו לו מלאכיהם בממון גדול ובמנחות רבות עם חכמיהם להשורו

53 ld. Konstantin legendája VIII. (PL 30.)

54 u.o. XI. (PL 55.)

55 ld. főként al-Bakrī: *Az országok és utak könyve* frg. 9. in MÍSN I/2. 254.

- 4.) Ha Graetz talán megfélekedett is a házassági kapcsolatról III. León családja és a kazár uralkodó között, Kohn semmiképpen: olyannyira nem, hogy egyenesen e vélt zsidó rokonsággal magyarázza León és utódai közismert képromboló mozgalmát.⁵⁶ Ez természetesen valóban alig fogadható el, amint azt már Mandel Miklós is hangsúlyozta:⁵⁷ bár Ostrogorsky nem tartja kizártnak, hogy a császárra hírhedett zsidóüldöző volta dacára is hathatott a képi ábrázolás mózesi tilalma⁵⁸, zsidókkal mégis aligha keresett volna családi összeköttetést. Nagynak tehát annyiban igaza van: e házasságnak még a kazárok betérése *előtt* kellett megkötetnie. Am mivel a mondott esküvőre 732-ben került sor⁵⁹, így ez nem zárja ki, hogy nyolc évvel később már a betérés is bekövetkezhetett legyen.
- 5.) A kazár levelezés hitelességének addig és azóta sokat vitatott kérdésébe ezúttal nem kívánok belemenni.⁶⁰ Itt most elég, ha Komoróczyt idézem, mint legfőbb szaktekinélyt, aki amúgy – láthattuk – nem Kohn álláspontja mellett kívánt érvelni: „*Joszéf kagán („király”) irodalmilag hagyományozott, de hitelességében kétségbe nem vonható levele...*”⁶¹
- 6.) Ám ha fenti ellenérveinket mind elejtenénk is, és elfogadnánk Nagy Gyulától, hogy a kazár betérésre 860 körüli évek előtt semmiképpen nem kerülhetett sor – akkor is mire véljük azt a kitélt, hogy a magyarok ekkor már „*rég*” (!) a Duna és a Tisza síkjain tanyáztak volna, elszakadva a kazár világtól?! Mikor is kezdődött a honfoglalás?!
- 7.) Ami a magyarok kazár függésének kérdését illeti, ebben a legújabb kutatások – váratlan módon – Nagy Gyulát igazolták (a megelőző évszázad szinte egyöntetű álláspontjával szemben).⁶² Ám ha kazár *függésről* így nem beszélhetünk is, az igen jelentős kazár *befolyás* tényét akkor is nehéz lenne tagadni – ezt épp eléggé bizonyítja Bíborbanszületett Kónstantinos beszámolója Levédi kazár házasságáról, s a kazár államvezetésnek a magyar fejedelemség létrejötte körüli szerepéről.⁶³ S ha e beszámolót nem ismernénk, akkor is szemet szúrhatna, milyen pontos párhuzam figyelhető meg Ibn Rusta beszámolója szerint is a kazár és a magyar „kettős királyság” jellege között!⁶⁴ S ha minderre nem hivatkozhatnánk, még mindig ott lennének a kabarok, mint a magyarokhoz csatlakozott kazárok – ez már csak elég intenzív kapcsolatnak minősülne! (S *ez* még abban az esetben is fennállna, ha Nagynak amúgy igaza lehetne abban, hogy a magyarok már a 860-as évek elején a Kárpát-medencében élnek!)
- 8.) Nagy Gyula azonban, láttuk, éppen annak bizonyítékaként hivatkozik a kabarokra, hogy a magyarok és a kazárok között eleve sem állhatott fent jó viszony. Ami egyrészt azért sem meggyőző, mert nem ismerjük a kabarok csatlakozásának időpontját⁶⁵, s azt, hogy ez miként viszonyult a fejedelemség létrejöttekor bizonyítottan érvényesülő kazár befolyás idejéhez; másrészt azért sem, mert a diplomácia ennél azért bonyolultabban működik, s ezt mind a Bizánccal és

56 Kohn 16-18.

57 Mandel 37.

58 Ostrogorsky 154.

59 Petrik 83.

60 „*József levele iránt magam is gyanút tápláltam mindig...*” – vall erről Büchler (1910. 106-107., 2. sz.j.), hivatkozva korábbi, 1901-es könyvére. Ott valójában árnyaltabban fogalmazott: „*A levél azonban rászolgált a bizalmatlanságra már a kétes hírű társaság miatt is, melyben legelőször a nagy világban feltűnt [sic!]: mesék, elbeszélésekkel karöltve jelent meg a kazár király levelezése. De nemcsak a környezetben, hanem magán a levélen is van kivetni való. Egyes részein erősen megérezhető a legendai zamat. De a mint Nagy Konstantin római császár keresztény hitre való térésének kiszínezése [sic!] miatt maga a megtérés nem vonható kétségbe, akként Bulán vallásváltoztatásának meszerű elbeszélése sem másítja meg a tény, hogy a kazár király és alattvalóinak egy része felvette a zsidó hitet.*” (u.ö. 1901. 16-17.) 1910-ben viszont bejelentette, újragondolja a kérdést a muszlim forrásokkal való kritikai egybevetés alapján.(u.ö. 1910. 105-106.) Sajnos, az adott helyen csak ez utóbbiak adatainak összegyűjtése és tematikus csoportosítása valósult meg. „*Az egybevetés eredményének feltárását arra az időre hagyom, midőn idevágó tanulmányommal teljesen elkészültem...*” – ígérte (u.ö. 1910. 107-108.), de ennek beteljesítésére már nem került sor. A korábbi és későbbi vita összefoglalását ld. Uhrman 2003. 310-311., 256. sz.j.

61 Komoróczy 319-320.

62 Harmatta 1990. 253-257.; u.ö. 1998. 143.

63 Kónstantinos Porphyrogennétos: *De Administrando Imperio* 38. in ÁKMTBF p. 42-45.

64 Ibn Rusta in MEH 86., 90.

65 A vita áttekintését ld. Tóth S. L. 66.

Bagdaddal egyenrangú félként tárgyaló kazárok, mind a közülük kiszakadt kabarok pontosan tudhatták.⁶⁶

Ami a recenzió másik fő szálát illeti, ezt nem is lenne illő megemlítenünk – ha mégis megtesszük, csakis azért, hogy érzékeltethessük a légbört, melyet Kohn álláspontja kiváltott a magyar liberalizmus fénykorában.

Már a bevezetésben sokat mond a kérdés: a még (de sajnos, azóta is) csak tervezett második kötet miért akar egészen a kiadás jelenkoráig terjedni. „...*nem volna-e helyesebb a magyarországi zsidók külön történetét az 1867-iki emancipációval befejezni...*?”⁶⁷ (Erről írja majd Komoróczy közel százhusz évvel később, hogy a zsidóság asszimilációja lényegében „*a zsidóság önfeladásának követelménye volt.*”⁶⁸) Avagy a szörszálhasogatás, hogy *magyar zsidók* helyett miért nem *zsidó magyarokról* beszél a könyv.⁶⁹ Aztán az ironizálás Kohn ígerte fölött, hogy a történeti tények száraz előadására fog szorítkozni: „*Valóban, az egész munka elejétől végig, egyike a legszárazabb olvasmányoknak, miket a magyar történetírás producált; e részben tehát beváltotta szerzőnk, a mit az előszóban ígért.*”⁷⁰ Hogy aztán nyomban az ellenkező vádra váltsón: „*Csak hogy az a baj, hogy nem mindenütt szorítkozik csupán a történelmi tényekre, hanem gyakran hozzátételekre is ragadtatja magát; azonban forrásait sokszor nem jól érti, vagy félreérti, egyszer lényeges dolgokat nem vesz észre, másszor minden csekélységben vagy semmiségben nagyot lát, apró adatait felfújja, kevés alapra sokat épít, s mindezt bizonyos fontoskodással végzi, a miben nem annyira a tárgy iránt való szeretetének mint inkább elfogúltságának [sic!] adja számos jelét.*”⁷¹ Becsületsértés-számba menő kijelentések, amelyek – láthatjuk majd – bizonyítás nélkül fognak maradni. S még ehhez jön majd a színlelt jóindulat gesztusa, mely nagyobbat üt a nyílt vádaskodásnál: „*De hajlandók vagyunk mind e hibákat nem a felekezet emberének, hanem csupán a gyöngé historicusnak róni fel.*”⁷² – jelezve, hogy ennyi „jóindulat” híján a valódi problémát természetesen **éppen** a felekezetben, vagyis Kohn zsidó mivoltában lenne indokolt meglátni.

De ez még legalább ironia volt – amikor viszont a kazár birodalom kerül szóba, hirtelen kitör Nagyból az indulat. Bár maga többször hivatkozik muszlim szerzőkre, s a kazár levelezésről is tud, mégis csupán annyit hajlandó elismerni, hogy a kazárok között mindhárom monoteista vallás (tehát a judaizmus is) akadálytalanul terjedhetett. „*De dr. Kohnnak ez kevés. Az ő szemei előtt egy erős és hatalmas, kozár nemzetiségű ugyan, de mindenestől zsidó birodalom lebeg; zsidó fejedelmekkel, zsidó hadvezérekkel, zsidó kormány-körökkel (!), és zsidó állami hivatalnokokkal!*”⁷³ – fakad ki. Holott a muszlim szerzők is tanúsítják: a kazár birodalom ha nem mindenestől is, de **éppen fejedelmei, hadvezérei, kormánykörei, állami hivatalnokai tekintetében** volt zsidó!

De persze recenzióinkat itt nem a kazár birodalom zsidóságának gondolata nyomasztja igazán, hanem a lehetőség, hogy a magyarok ezt átvehették. „*Azt hisszük, eléggé megmutattuk, hogy a honfoglaló magyarok zsidósága merő hypothezis, melynek semmi komoly históriai alapja nincsen, s a miből egyáltalán semmi sem következik; oly kérdés, melynek tárgyalása teljesen hiábavaló, s beléerőszakolása nemzetünk őstörténeteibe egészen ok nélkül való dolog.*”⁷⁴ – zárja bírálatát. A fogalmazásmód élessége, ingerültsége, de főként sarkítottsága beszél önmagáért. Hiszen Kohn persze egyáltalán nem beszélt **általánosan a honfoglaló magyarok** zsidóságáról: olyannyira nem, hogy Nagy időnként éppen ezt veti a szemére – önmagának is ellentmondva. „*Megvalljuk, az előzmények után sokkal határozottabb és merészebb conclusiót vártunk volna. Látszik, hogy a tisztelt szerző maga is érzi a kozárok zsidó-hitűségére épített hypotheziseinek gyöngé és ingatag voltát, midőn csak ily félve és határozatlanul [sic!] meri kimondani, a mire célzott, hogy t.i. a*

66 Uhrman 2003. 285.

67 Nagy Gyula 885.

68 Komoróczy 2001 318.

69 Nagy Gyula 887.

70 u.o. 886.

71 u.o.

72 u.o.

73 u.o. 887-888.

74 u.o. 893-894.

magyarok a kozár befolyás alatt szintén nagyrészt zsidókká lettek, s mint zsidók foglalták el mai hazájukat.”⁷⁵ – reagál Kohn azon álláspontjára, hogy a magyarok közül akik egyáltalán betérhettek e korai időszakban (arról valójában *szó sem esett*, hogy ez „nagyrészt” lett volna a magyarokra jellemző!), azok is csak felületesen ismerhették meg a zsidó vallás tanításait, s azt nemegyszer összevegyítették saját korábbi, pogány hitükkel.⁷⁶ Majd miután szándéka szerint bebizonyította az egész elmélet képtelenségét, váratlan fordulattal: „Tisztelt szerzőnk jó maga is ide jut el végül [sic!], midőn megvallja, hogy a zsidó vallás, illetőleg a zsidó vallású bajtársak valami nagyobb, állandóbb befolyást nem gyakorolhattak a magyar nép szokásaira...”⁷⁷ Mintha valamit jelentéktelennek avagy képtelennek minősíteni ugyanazt jelentené!

Aligha szükséges magyaroznunk, mi váltja ki ezeket az alig kontrollált indulatokat Nagy Gyulából. S ezek az indulatok azóta is újra meg újra fellobbannak. Ebben sem volt igaza Martonnak: „A legenda célja az volt, hogy szorosabbra fűzze az érzelmi kapcsot a zsidóság és környezete között, de ezt a célt csak akkor érhetette volna el, ha az a **magyarságban** válik köztudottá. Azonban nem ez történt. A legenda csak a zsidóságban vált köztudottá...”⁷⁸ A „legenda” valójában nagyon is jól ismert lett a magyarok között is, de azok nem kis hányada Nagy Gyula útmutatását követve tudomást sem volt hajlandó venni róla. Nem véletlen, amit Mandel Miklós 1929-ben felpanaszol: a kazár levelezés szövegével, amelyet Kohn még 1881-ben publikált⁷⁹, azóta sem foglalkozott senki: *A Magyar Honfoglalás Kútjőinek* reprezentatív, milleniumi gyűjteményéből „egyszerűen kifelejtették”.⁸⁰ De azért nagyon is figyeltek és reagáltak rá – közvetve.

5.

Tasnádi Nagy Gyula nyomdokain közeledett a kérdéshez Hóman Bálint. Az előbbiről az utóbbi írt nekrológot a *Levéltári Közlemények* hasábjain⁸¹, s később ő mondott róla emlékbeszédet a Tudományos Akadémián. Ez utóbbi, terjedelmesebb megemlékezésben nem mulasztotta el szóvá tenni: „...Kohn Sámuel könyvéről írt bírálata..., elsőként utasította vissza a történeti tudás biztonságával a honfoglaló magyarok állítólagos zsidó rétegének napjainkban újra kísértő, alaptalan hipotézisét...”⁸²

Hogy mit minősített itt a máskülönben oly kivételesen igényes tudós a „történeti tudás biztonságá”-nak, azt már láttuk. De ő maga milyen alapon tekintette Kohn hipotézisét alaptalannak? Nos, erre egyetlen újabb érve volt, amelyet még 1912-ben tett közzé a *Semigotha* c. német antiszemita évkönyv ismertetésében. Ez az ismertetés valójában inkább megsemmisítő kritika volt – a szerkesztők beteges zsidófóbiája, amellyel azt sugallták, hogy az egész európai, s így a magyarországi arisztokrácia is tele van beférközött zsidó elemekkel, túl sok volt Hóman tudományos szigorúságának. Ám míg az egyes hazai családokra szórt rágalmatokat cáfolja, egyúttal a kabarok zsidó mivoltát is igyekszik lehetetlennek mutatni – a *Semigotha* szerkesztői tudniillik komolyan vették Kohn elméletét, s abban rögeszméjük újabb bizonyítékát látták.

Hóman az arab forrásokat hívja tanúul, ezt vonva le belőlük: „A túlnyomó rész moszlem, s ezek a katonák. A mohamedán hitre térés idején... a lakosság egy része fellázadt az uralkodó párt (tehát a zsidók) ellen s legyőzve a magyarokhoz csatlakozott, mint a kabarok törzse. A pártviszály okai közt a vallási viszály is nagy szerepet játszhatott s a magyarokhoz csatlakozott töredék kétségkívül mohamedán volt. Konstantinus császár szerint bátor harcosok voltak, ami csak a mohamedán katona kazárookra illik. Magyar területen zsidó beolvadásnak semmi emléke nem

75 u.o. 889.

76 Kohn 14-15.

77 Nagy Gyula 892-893.

78 Marton 1941. 16-18.

79 HKAMT 10-43.

80 Mandel 4-5. v.ö. Büchler 1910. 106.: Nagy Alfred angolszász király *Description*-je bezzeg megtalálható ott, holott a magyarokról szót sem ejt!

81 Hóman 1924.

82 Hóman 1931. (=2003.79.)

maradt fenn, annál több reminescenciája a mohamedán elemeknek (izmaelita, kaliz, böszörmény-muzulmán, Mén-marót kazár király többnejűsége stb.)”⁸³

Ezekre az érvekre a következőket lehet válaszolni.

1. Hogy a kazárok „...két felekezetet képeznek: a hadsereg muszlim s a zsidók az alattvalók...”⁸⁴, ezt így ad-Dimiškī állítja – egy szerző, aki 1327-ben (!) halt meg, s a kazárokra nézve fő forrása, a történetíró Ibn al-Aʿtīr, akit ismételten megemlít, maga sem régebben 1233-nál (!).⁸⁵ Milyen alapon gondolja Hóman, hogy ezek hitelesebben számolhatnak be az ő korukra már régen elenyészett kazár birodalom viszonyairól, mint azok a 10. századi, tehát kortárs arab szerzők, akiknél ez az információ sehol nem bukkan fel?! De ráadásul ad-Dimiškī sem azt írja, amit Hóman kiolvas belőle! *A magyar honfoglalás kútfőinek* milleniumi díszkiadásában Kuun Géza gróf kétségkívül így fordította: „A kazároknak két osztálya van, az egyik a katonai s ez moszlimokból áll, a másik a zsidó s ez a polgári elem.”⁸⁶ (s ezt idézi Hóman is⁸⁷) – ám ehhez hozzáteszi, hogy a szóban forgó arab szó valójában *alattvalókat*, sőt, szó szerint *nyáját* jelent, s ő csak „*az ellentétnél fogva*” fordította *polgári osztálynak*. Holott nem szükségszerű, hogy az ellentét így mintegy foglalkozásrendi jellegű legyen (bár tény, hogy a kazár birodalom virágkorában már ez sem volna képtelenség!), s ne osztályjellegű, ahogyan Kmoskó Mihály tolmácsolja: hiszen hagyományosan a katonai elem egyben arisztokratikus is. Ám ha ezek szerint Ad-Dimiškī azt akarja mondani, hogy a zsidók az alávetett elem a kazár birodalomban – ez oly nyilvánvaló ellentétben áll a kortárs arab szerzők közléseivel, akik szerint éppen a kagán, helyettese és uralkodó körei zsidók (ahogyan ezt maga Hóman is megemlíti⁸⁸), hogy további szót aligha érdemel. Így viszont nem marad érv mellett, hogy a zsidók között ne lehettek volna bátor harcosok – legalább a vezetői rétegben, még ha a katonaság döntő többsége valóban muszlim volt is.
2. Hogy a kabarok lázadásának vallási oka lehetett volna, arra az égvilágon semmilyen forrás nem utal! Erről a lázadásról egyedül Kónstantinosz Porphyrogennétosz tudósít, de időpontját nem adja meg, s okát sem.⁸⁹ Nem tudjuk tehát, hogy viszonyult időben a kazárok betéréséhez, s azt sem, hogy összefüggött-e vele. A császár nem „*uralkodó párt*”-ról beszél, hanem „*korábbi vezetés*”-ről⁹⁰ – ha a lázadás Bulán kora után történt, akkor ez már zsidó lehetett, de nem szükségszerű, hogy a lázadók között ilyenek nem lehettek. Nem kívánjuk itt, ebből az alkalomból leírni annak a személynek nevét, akitől ezt a semmilyen forrással alá nem támasztható hipotézist Hóman átvette. Megneveztük és minősítettük őt máshol.⁹¹ Fájdalom, hogy Hóman Bálint ezt magáévá tette, nagy, összefoglaló munkájába beemelte, s így a maga hatalmas tudományos súlyával hitelesítette.⁹² Az ő tekintélye ugyanis, látni fogjuk, visszahat a zsidóság tudósaira is.
3. A magyar területen kimutatott muszlim reminiscenciák tagadhatatlanok, bár nem mindegyik oly egyértelmű, mint Hóman állítja. A kálizokról a 12. századi bizánci történetíró, Ióánnész Kinnamos írja a Χαλισίωv közül való **harcosokról**: „...a – mégpedig nem is tiszta! - mózesi törvényeket használják.”⁹³ Valóban nincs tehát a „*zsidó beolvasásnak*” semmi emléke?

Hómanon kívül a keresztény szellemű történettudósok közül még Pauler Gyula és Karácsonyi János szembesült a kérdéssel. Előbbi Nagy Gyula érvei közül a kronológiáit vette át (alaposabb részletezés nélkül), s így hátrította el az érdembeli megfontolás igényét.⁹⁴ Ezt még

83 Hóman 1912. (=2003.129.) (A szerző kiemelései)

84 Ad-Dimiškī: *Az idők választékának könyve a szárazföld s a tenger csodáiból* IX. (261.) in MÍSN I/3. 118.

85 Kuun Géza gr. in MHK 244.

86 MHK 245.

87 Hóman 1912. (=2003.132. 6. sz.j.)

88 u.o. 129., 132. 5.sz.j.

89 Kónstantinosz Porphyrogennétosz: *A birodalom kormányzásáról* 39. in ÁKMTBF 46.

90 πρώτη ἀρχή

91 Uhrman 2003. 314-315. 286. sz.j.

92 Hóman-Szekfü 69.; Hóman 1938. 41.

93 Ióánnész Kinnamos: *Epitomé*. In ÁKMTBF 202.

(...Μωσαϊκοῖς καὶ τοῦτοις οὐ πάντη ἀκραφινέειν εἰσέτι καὶ νῦν διεξάγονται νόμοις.)

94 Pauler 135-136. (33. sz.j.)

kiegészítette egy nyelvészeti érveléssel, melyet Thallóczy Lajostól kölcsönzött: a magyar nyelv *zsidó* szava szláv eredetű, nem török, s ez arra mutat, hogy a magyarok, ha netán láttak is már zsidót a kazár kapcsolat idején, közelebből csak a honfoglalás után ismerték meg e népet.⁹⁵ Ez valóban meggondolkodtató érv, de nem kivédhetetlen. A nyelvek köztudomásúlag nemcsak akkor vesznek át jövevényszavakat egymástól, ha az adott fogalmat korábban nem ismerték: régóta bevett szavak is kikophatnak, kiszorulhatnak egy újonnan jött szinonimával szemben. Hány magyar érti meg napjainkban szótár nélkül a *böszörmény* melléknevet, amely pedig a muszlimok általános hazai megnevezése volt, amíg a frissebben átvett rokonértelműek ki nem szorították?!⁹⁶ (Igaz, a *böszörmény* mégiscsak fenn maradt jó néhány szövegelemében, míg *zsidó* jelentésű korábbi szó nem maradt ránk.)

Karácsonyi egy kései, összefoglaló munkájában tért ki a kérdésre. Ám az ő válasza aligha érdembeli. Egyetlen, messzemenően előzménytelen mondatot ír csak a problémáról könyve harmadik fejezetének legvégén: „...a magyar soha se volt se zsidó, se mohamedán vallású, mert mielőtt e vallások a kázirok közt elterjedtek volna, s így a magyarsághoz eljuthattak volna, a magyar kénytelen volt a kázir birodalomból elmenekülni”⁹⁷. Mindezt anélkül, hogy a mondott vallások kazáriai elterjedésének időpontjáról, az ezzel kapcsolatos ellentétes véleményekről szót is ejtene; s úgy, hogy 710 és 863 (tehát már mindenképpen a Szent Cirill-féle hitvita utáni időpont!) között igenis kazár fennhatóságot feltételez⁹⁸, s ezt követően, a magyar fejedelemség létrejötte körüli időpontban is hangsúlyozza (teljes joggal) a kazár kagán szerepét!⁹⁹

6.

Büchler Sándor talán az egyetlen a kérdéssel foglalkozó tudósok között, akit semmilyen irányú politikai elfogultságon nem lehet rajta érni. Ha mégis támadást indított korábbi mesterének nézete ellen, arra a megelőző századforduló történészei között oly divatos hiperkritikus alapállás sarkallta. Ennek jegyében a következő ellenérveket gyűjtötte össze:

1. „...a források a X. század előtt mit se tudnak Magyarországról zsidóiról, a zsidók letelepedését Budán, hol már a XII században létezett hitközség – vagyis még mielőtt IV. Béla a város fejlesztését megkezdte – legkorábban a honfoglalást követő századba, legkésőbb a XI. század második felébe helyezhetjük.” – állítja.¹⁰⁰
2. Kohn feltevése természetesen maga után vonja, hogy ahogyan a judaizmussal, úgy a kereszténységgel és az iszlámmal is megismerkedhettek a magyarok már a kazár kapcsolatok idején. Azonban „...ha a magyar már keleti hazájában barátkozik meg némileg a keresztény hittal, úgy akaratos fejét többszöri véres zendülések nélkül is meghajtotta volna a keresztelő medence előtt.”¹⁰¹ S ha eszerint az augsburgi csatát megelőzően a kereszténységet nem tudta elfogadni, s még utána is oly nagy ellenállással, hogy is tudta volna a zsidó vallást magáénak tekinteni, amikor itt nem állt fent semmi kényszerítő körülmény?! „Nomád nép érzélemvilága, eszejárása csaknem oly állandó, mint környezete, a természet. Súlyos [sic!] eseményeknek, rendkívüli [sic!] tapasztalatoknak hozzájárulása szükséges, hogy fogalmai új irányba tereltesse.”¹⁰²

95 u.o. (Thallóczy Lajos szóbeli közlése alapján.)

96 A *böszörmény* a TESz (s.v. *böszörmény*) szerint kazár vagy besenyő eredetű; így alighanem honfoglalás előtti. Írott előfordulása először az 1290-es évekből ismert; a 14. században még gyakori, utána alig fordul elő (utoljára 1526-ban a Székelyudvarhelyi Kódexben.) Kiszorulását nyilván a latinból kölcsönzött *szaracén* (első adat: 1387 – u.o. s.v. *Szaracén*), az ugyanonnan vett *izmaelita* (magyarul első előfordulás csak 1799-ben, de latinul idehaza már 1215-ben a *Váradai Regestrum*ban (u.o. s.v. *izmaelita*), s az etimológiailag vele valójában azonos, de jóval később, valószínűleg oszmán-törökből, esetleg szerbhorvátból, latinból vagy németből átvett *muzulmán* (u.o. s.v. *muzulmán* – első előfordulás 1650 k., vitatható hitelességű helyen!) okozták.

97 Karácsonyi 58.

98 u.o. 49., 53-55.

99 u.o. 60-61.

100 Büchler 1901. 16.

101 u.o. 18-19.

102 u.o.

3. Kohn azt is elmélete bizonyítékának tekinti, hogy Szent István törvényei között egyáltalán nem találunk zsidótörvényt, s ilyet először a szabolcsi zsinat hoz majd Szent László idején (1092), de még azok is szokatlanul enyhék.¹⁰³ „Ha a szabolcsi zsinatnak a zsidókra vonatkozó tilalmával másutt, mint Magyarországon nem találkozánk, úgy elszigeteltségéből bátran következtetnők, hogy a zsidó hitű magyarok s kabarok ellen fordul, kiknek a keresztény hitre tért testvéreikkel való bizalmas, családi együttélését akarja a zsinati határozat felbontani. Azonban köztudomású, hogy ily tilalmat európa keresztény államaiban már az V. század óta hirdettek ki: az egyházi fegyelem ábécéjét képezte ugyanis mindenhol, hogy a zsidó férfit a keresztény nőtől távol tartsák. Szent László tehát nem tett mást, mint hogy hazánkban is kötelezővé tette e rendszabályt, mely a külföldön általános és régi volt.” - írja erről Büchler.¹⁰⁴
4. Kohn hivatkozott arra, hogy a zsidó szót szóelemként tartalmazó személy- és földrajzi nevek mennyivel gyakrabban bukkannak fel Magyarországon az Árpád-korban, mint például a kortárs német földön.¹⁰⁵ Büchler ezzel szemben arra hivatkozik, hogy az ilyen jellegű helynevek külföldön is gyakran torzulás vagy népetimológia eredményei; Magyarországon is gondolhatunk ilyesmire, de ha mégsem, akkor is logikusabb Nyugat felől bevándorolt zsidók zálog- vagy akár tulajdon birtokaira gondolni.¹⁰⁶
5. Utal továbbá Kohn egy 12. század közepi magyarországi zsidó „előkelőségre”, Yichāq Yōsqōntōra¹⁰⁷, akinek a nevét ő Jászkontnak olvassa, és jász-kunnak magyarázza.¹⁰⁸ Csakhogy a Jász-Kunság a 12. században még nem is létezett!¹⁰⁹ A Kohn által „szintén tőzsgyökeres [sic!] régi magyar név”-nek¹¹⁰ minősített Teka, egy 1225 körül szereplő zsidó neve, Büchler szerint „külföldi név, mint maga a viselője”.¹¹¹
6. Kohn¹¹² kiemelten hivatkozik arra, hogy Hasdāy ibn Šaphruṭ, levelének tanúsága szerint, a Hungarínban (=Magyarországon) élő zsidók közvetítésével kívánja e levelet eljuttatni a kazár királyhoz.¹¹³ Ez öszerinte nem csupán azt bizonyítja, hogy Magyarországon már a 10. század közepén létezik egy jelentős, még Córdobában is számon tartott zsidó közösség, hanem azt is, hogy ezek még mindig tartják a kapcsolatot kazáriai hitsorsosaikkal. Csakhogy, mutat rá Büchler, Jószerf válaszából kiderül, hogy a levelet egy német zsidó, Jaāqōb ben ʿĒlīʿezer jutatta végül el a kazár uralkodóhoz,¹¹⁴ nem igaz hát, hogy a 10. században még élt ilyen kapcsolat.¹¹⁵
7. Kohn szerint a korai magyarországi zsidóság kabar (tehát genetikusan nem zsidó) mivoltát bizonyítja az is, hogy állítólag igen lazán fogják fel a hit parancsait.¹¹⁶ Ezt bizonyítandó egyrészt hivatkozik¹¹⁷ a 12. század végi ʿĒlīʿezer ben Yichāq rabbi egy levelére, mely szerint Ungarin (=Magyarország) legtöbb helységében nincsenek „Tóra tanulói” (תורה לומדי), vagyis tanulmányozói, tehát tudós rabbik, hanem azt alkalmazzák tanítóként (מלמד), előimádkozóként és a törvény hirdetőjeként (שליח ציבור ומורה דק) „akit éppen találnak” (מאשר ימצאו);¹¹⁸ másrészt a már említett regensburgi szombatszegési esetre¹¹⁹, ahol az igen szigorú ítéletet azért hozták volna,

103 Kohn 63-64.

104 Büchler 1901. 20-21.

105 Kohn 34-35.

106 Büchler 1901. 21-22.

107 HKMMZST 143. D15.

108 Kohn 39.

109 Büchler 1901. 22.

110 Kohn 39.

111 Büchler 1901. 22.

112 Kohn 28-30.

113 HKMMZST 76. D2. (אל בני ישראל הושבים בארץ הנגרין.)

114 u.o. 89. D3 (על יד רבי יעקב בן אליעזר מארץ נמין.)

115 Büchler 1901. 22-23.

116 Kohn 25., 43-44.

117 u.o. 43-44.

118 HKMMZST 152-153. D19.

119 Kohn 59-60.

„nehogy... mások a szombat megszegésére még nagyobb vétket is megengedjenek maguknak”¹²⁰ – vagyis ennek fennállt volna egyébként a veszélye. Büchler ugyanezen forrásokat egészen másképp értelmezi: a „törvénytánu” bölcsek hiányát szerinte az magyarázza, hogy e zsidó közösségek „Földhöz ragadt szegények voltak, misera plebs contribuens a szó szoros értelmében”¹²¹; a regensburgi szombatszegők ítéletének szigora pedig az ő olvasatában éppen arra bizonyíték: „...a regensburgiak meggyőződhetek, hogy magyarországi hitsorsosaik a vallás szabályainak megtartása s felügyeletében nem állottak a bajor zsidók mögött.”¹²²

8. „Minden országban a tömegesen letelepülő zsidók származásának hű tükre rítusuk. [sic!]” – írja Büchler.¹²³ Ha tehát a magyarországi zsidóság kazár eredetű lenne, rítusaiknak is a kazáriaihoz kellene hasonlítania, illetve azon területekéhez, ahonnan a kazárok zsidósága is származhat: Bizáncéval vagy Dél-Oroszországgal. Csakhogy erről szó sincs: „A magyar zsidók régi szertartásainak maradványai azonban, melyek főképp Buda történetében lelhetők fel, tőzsgyökeres [sic!] német eredetűek...”¹²⁴ Pedig hát az a kevés zsidó, aki később vándorolt be német nyelvterületről, csak nem tudta volna a maga rítusait érvényesíteni a sokkal nagyobb számú kazár zsidó között – ha tudniillik lettek volna ilyenek?!¹²⁵

Ezen érvek némelyike minden bizonnyal helytálló is. Az 5. számmal jelölt egészen bizonyosan az – ez az érv tér majd vissza Harasztnál is.¹²⁶ (Bár annyit azért itt is elmondhatunk Kohn mentségére: természetesen ő is tudta, hogy a Jász-Kunság csak a 13. században jött létre, azonban abból indult ki, hogy Anonymus már a honfoglalást megelőzően beszél a magyarokhoz csatlakozott kunokról¹²⁷, s ezekben sok kutató azóta is a kabarokat látja¹²⁸ – hogy az anonymusi megnevezés teljességgel téves, anakronisztikus volt, az az 1880-as években még nem volt annyira világos, mint napjainkban.) Nagy valószínűséggel helytálló a 4. számú is (ezzel magunk nem foglalkoztunk); s a 7. tekintetében is gyanítható, hogy Büchlernek van igaza. Mert bár a Kohn által kiemelt indoklás valóban értelmezhető lenne úgy, ahogyan ő javasolta – csakhogy ez éppen nem a rómainak vélelmezett Qalōnīmōs részéről hangzik el, hanem a „község” (קהל) részéről, s így aligha értékelhetjük úgy, mint a község általános szabdosságának bizonyítékát. Ami pedig ’Ēlī’ezer ben Yiš ḥ āq levelét illeti, ez nemcsak „Ungarínról” állítja, hogy hiányoznak onnan a Tóra tanulmányozói, de „Pólinról” (פּוֹלִין), azaz Lengyelországról, és Russzjáról (רוֹסִיאַ), azaz Oroszországról¹²⁹ (esetünkben Kelet-Galícia¹³⁰) is: ezek szerint aligha a kabar eredet lehet a magyarázat. Bár a Büchler feltételezte szegénység sem meggyőzőbb indok – azon a Magyarországon, amelynek gazdagsága a 12. században már az arab szerzőktől a németekig közismert¹³¹, s ahol ennek hasznából a zsidók is dokumentáltan kivették részüket¹³², miért lett volna szegény a hitközség?

Csakhogy pontosan ezek az érvei azok Kohnnak, melyek csupán járulékosak, hiszen későbbi időpontról szólnak, s onnan köszönnek vissza. Hogy állunk viszont azokkal, melyek közvetlenül a 9-10. századra vonatkoznak?

Ami az 1. pontot illeti: ha Büchler maga sem tartja kizártnak, hogy Budán már a 10. században létezhetett zsidó közösség, akkor miért kéne ennél még régebbre visszamenni, holott a Dunántúlt a honfoglalók csak 900-ban szállják meg?! S egyébként sem helyes – még ha érthető is –

120 (שלא יפרוץ יותר פרצה גדולה לחלל שבת בודון) HKMMZST 117-118. D8.

121 Büchler 1901. 23.

122 u.o.

123 u.o.

124 u.o. 23-24.

125 u.o.

126 Haraszti 64-65.

127 Anonymus 8., 10. stb. (in MEH p. 141-143.)

128 ld. Uhrman 2003. 281. (107. sz.j.)

129 ld. 118. sz.j.

130 u.o. (16.sz.j.)

131 Zolnay 24-25.

132 HKMMZST 107-115. D5-6.

a helytörténész nézőpontját az ország egészére általánosítani, s Buda helyzetéből az egész magyar nyelvterületre vonni le következtetést! A 10. századra vonatkozóan pedig igenis *két* forrásunk is igazolja Magyarországon a zsidók jelenlétét: nemcsak Hasdāynak az 5. pontban idézett levele, hanem Ibrāhīm ibn Ya'qūb arabul író zsidó szerző beszámolója is, amelyet al-Bakrī őrzött meg: „*Ibrāhīm ibn Ya'qūb, az izraelita ezeket adja elő... Farāga [=Prága] városa... s a törökök [=magyarok] országából muszlimok, zsidók és törökök is jönnek hozzájuk áruikkal és kereskedelmi súlymértékekkel, és tőlük rabszolgákat, ónt és különböző fajtájú szőrméket visznek ki.*”¹³³ Ez a közlés, amelyet maga Kohn is éppen csak megemlít futólag¹³⁴, valójában rendkívül fontos forrás: nemcsak azt bizonyítja, hogy a 10. század derekán Magyarországon igenis éltek zsidók, de azt is, hogy maguk a magyarok éppúgy kereskedtek, mint ők, tehát nem állt még fent a későbbi nyomasztó életmód- és foglalkozásbeli elkülönülés. Ha Hasdāy levelét végül véletlenül egy német zsidó továbbította is, ez nem változtat azon a tényen, hogy Hasdāy tudott magyarországi zsidókról, s ezt az adatát más, tőle független forrás is igazolja!

S ha a következő századokból az okleveles források hiányoznának, ez csupán *argumentum e silentio* lenne – ráadásul, mint Kohn rámutatott, ennek itt speciális oka is van. „*Ily okiratok vagy épen [sic!] nem, vagy csak igen csekély számmal maradtak ránk... E hallgatás pedig, - és ez a zsidók középkori történetére nézve általános elvnek tekintendő – mindig annak a jele, hogy az illető zsidók kedvező, békés állapotnak, teljes egyenjogúságnak örvendtek. A régi évkönyvek s egyéb följegyzések, valamint a középkori világi és egyházi törvényhozás, mindenütt csak akkor szoktak megemlékezni a zsidókról, ha üldöztetésökről beszélhetnek, vagy ha megszorításokat szabnak számukra, vagy pedig, a mi már ritkább eset, ha őket bizonyos rendszabályok által jogtalan megtámadások ellen meg akarják védeni. Hogy például Spanyol-, Francia-, Angol- s Németországban zsidók léteznek, azt csak akkor tudjuk meg legelőször, mikor már azt olvassuk, hogy megszorító, vagy megalázó törvényeket alkotán a zsidókra nézve, vagy hogy nyomorgatni s üldözni kezdik őket.*”¹³⁵

Más oldalról világította meg ugyanezt a kérdést Püspöki Nagy Péter: „*Ha a magyar történet korai, X. századi forrásairól beszélünk, nem szabad megfeledkezni arról a tényről, hogy erre az évszázadra nézve egyetlen hazai forrásunk sincs, a külföldi források száma pedig témafüggő és rendszertelen. / Az 1000 és 1131 közé eső évekből mindössze 157 hiteles és nyolc kétes hitelű oklevelet ismerünk. Az említett 157 hiteles okleveles forrás közül azonban hatvan külföldi kibocsátó oklevele. Továbbá az 1132 és 1200 közti időből részben vagy egészben fennmaradt királyi és hivatalból kiállított ismert oklevelek száma sem éri el a másfélszázat. Ezek zöme adománylevél és más jogbiztosító oklevél. Természetüknél fogva szűk témakörűek és zömmel a keresztény intézmények jogbiztosításának körében sem, vagy inkább elvétve, akkor is inkább csak keresztény vonatkozásban érintik a lakosság felekezeti kérdéseit. Ezért önmagában az a tény, hogy ilyen körülmények között is 1111 és 1200 közt mintegy másfél tucat esetben találkozunk bennük a hazai zsidóság említésével – köztük három esetben héber nyelvű rabbinikus döntéssel – önmagában sem elhanyagolható tény.*”¹³⁶

A 2. pontban Büchler áldozatául esik egy, már a maga korában sem korszerű, azóta pedig tökéletesen elavult szemléletnek a hazai keresztény térítés mikéntjéről. „*Többszöri véres zendülések*”-ről beszél a régi hit védelmében, holott ilyen zendülések nem voltak. Ami volt, az Szant István uralkodása idejében hatalmi harc volt: Koppány a régi, *seniori* öröklési rend, Prokuj gyula a kettős fejedelemség, Ajtony a törzsfői szeparatizmus védelmében fogott fegyvert; az István halála utáni lázadások pedig már antifeudális színezetűek.¹³⁷ A honfoglaló magyarság „*vallásilag különben nomád módon türelmes*”¹³⁸ volt; hiszen „*...a pogányok, pontosabban a nem térítő*

133 Al-Bakrī: *Az országok és utak könyve* fig. 8. MÍSN I/2. 240., 242. ford.: Kmoskó Mihály

134 Kohn 33.

135 u.o.

136 Püspöki 9-10.

137 Uhrman 2003 319., 321.; u.ő 2010. 96-99.

138 Székely 2.

vallásokhoz tartozók, a vallási szenvedélyeket nem ismerik...”¹³⁹ Nem csoda, hogy Szent Hierotheos, Magyarország első görög püspöke Skylitzés szerint amint Magyarországra érkezett, „sokakat” nyert meg a kereszténységnek¹⁴⁰, a német térítést megindító passauai püspök, Piligrim pedig ötezer megtérítettéről számol be egy év alatt, s ami még fontosabb: arról, hogy a pogánynak megmaradtak is mekkora megértéssel vannak a keresztények iránt.¹⁴¹ Ha a kereszténység irányában ennyire nyitottak voltak, a zsidó hittel kapcsolatban miért kéne mást feltételeznünk?

A 8. pontra a korábban idézett Kinnamos-szemelvény önmagában is választ adhat:¹⁴² a kálizok között még a 12. században is egy, a németországi rabbinikustól erősen eltérő, ahhoz képest romlottnak minősülő zsidó vallásgyakorlat volt érvényben. Márpedig a kálizokról igen sokan feltételezik, hogy a kabaroknak legalább is egyik fő komponense voltak.¹⁴³ Hogy akkor ez a „kálizos” vallásgyakorlat miért nem hagyott nyomot a legfőképpen Buda történetében kimutatható, későbbi zsidó hagyományban? Nos, egyrészt, mert „Azok, kik a magyarok vagy kabarok közül a zsidó hitet vallották, nem-zsidó pogány, - muhammedán vagy keresztény – testvéreiktől semmiben nem különböztek, és a magyarokra annál kevésbé lehettek nagyobb befolyással, mivel e népek vallásos közönyénél s harcziás életmódjánál fogva, zsidó hitük aligha gyökerezett mélyen lelkükben, hanem nyilván csak némi külsőségekre szorítkozván, elég felszínes lehetett. Ugyanazzal a könnyűséggel, a melylyel azt felkarolták, később nagy részben el is hagyták és fölcserélték a diadalmas kereszténységgel...”¹⁴⁴ – állítja maga Kohn is. Másrészt pedig, mivel a német nyelvterületről később bevándorló zsidók száma éppen nem volt „kevés”: „...a külföldi zsidók már az első kereszties hadjárat után tömegesen vándoroltak be Magyarországba...”¹⁴⁵

S végül, hogy a járulékos kérdésekben se maradjon Kohn mindenütt alul: nézzük a 3. számú érvet! A szabolcsi zsinat két törvénycikkben foglalkozott a zsidókkal: a 10-ben, amely megtiltja, hogy keresztény feleséget vegyenek, vagy keresztény rabszolgát tartsanak, az ilyen asszonyokat elválasztja, a rabszolgákat pedig felszabadítja; és a 26-ban, mely szerint a vasárnap vagy más, „nagyobb” keresztény ünnepeken dolgozó zsidó elveszíti felhasznált munkaeszközeit.¹⁴⁶ Büchlernek teljesen igaza van abban, hogy hasonló törvények az 5. század óta születtek nyugatabbra – sőt, sokkal szigorúbbak.¹⁴⁷ Kohn azonban nem ezt vitatta, éppen ellenkezőleg: azt tekinti a zsidók

139 Bartha 306.

140 Ióannés Skylitzés: *Synopsis historiôn* in ÁKMTBF p. 85. ford.: Moravcsik Gyula. (...ὅς ἐκέισε γενόμενος πολλοὺς ἀπὸ τῆς βαρβαρικῆς πλάνης εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἐπανήγαγεν...)

141 Passauai Piligrim: *Levél VI. Benedek pápához*. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. ed. Richard Marsina. Bratislavae, 1971. 42. (...circiter quinque milia Christo lucrarentur... ita concordēs sunt pagani cum christianis...) Magyarul: ÁKÍF 24-25.

142 ld. 93. sz.j.

143 Gyóni 161., 163.

144 Kohn 23.

145 u.o. 39.

146 *Sancti Ladislai regis decretorum liber primus X. De coniugo iudeorum et christianum mulierum*. Si iudei uxores christianas sibi associaverint, aut aliquam personam christianam in servicio apud se detinuerint, ablate ab eis libertati reddantur, venditoribus earum precium tollatur et in sumptum episcoporum veniat. u.o. XXVI. *De laboribus iudeorum in festivitibus*. Si in die dominico aut aliis maioribus festivitibus iudeum laborantem aliquis invenerit, ne scandalizetur christianitas, cum quibus instrumentis laboraverit, illa amittat. (in Závodszy 159-160., 162. Magyarul: IFEEKMT 151., 155. ford.: *Nótári Tamás*.)

147 A iustinianosi törvbényhozás kivonatai többnyire nemcsak azt tiltják, hogy zsidónak keresztény felesége legyen, de azt is, hogy kereszténynek zsidó. Bármelyik fordul elő, a férjet mint házasságtörőt állítják bíróság elé. (JLSEMA 46-47., 88., 100. stb.) E bizánci gyakorlatot vette át az 5-6. sz. fordulóján a burgundok „római” törvénykönyve (=Papianus) (u.o.207.); hasonlóképpen II. Alarik király 508-ban, a vizigótok „római” törvényében (=”Breviarium”) (u.o. 222-223.) és ennek Európa-szerzte elterjedt kivonata (u.o. 237-238., 241., 243., 246., 255-256., stb.) Több zsinat rendelkezett úgy, hogy a zsidóval házasságra lépő keresztényt, akár férfi, akár nő, ki kell átkozni (u.o. 535., 538., 578.); sőt, nem egyszer a szülőt is, aki leányát zsidóhoz adja (u.o. 571-572., 743.). A vasárnap dolgozó zsidót a iustinianosi törvénykezés vagyonekobjzással bünteti, s ha van hivatala, annak elvesztésével (u.o. 74-75.). A narbonne-i zsinat 589-ben a szabad zsidókat hat solidus pénzbüntetéssel sújtja a törvény megszegése esetén, a rabszolgákat viszont lenyírással és száz korbácsütéssel (u.o. 476-477.); viszont Erwiga vizigót király 7. század végi törvénye szerint már az utóbbi a szabad zsidó büntetése is ilyen esetben. (u.o. 285.) Hogy zsidónak keresztény rabszolgája lehessen, azt mind a iustinianosi hagyomány (u.o. 28., 37-38., 41., 52., 56.,

egyenjogú helyzete bizonyítékának, hogy nálunk a szabolcsi zsinatot megelőzően egyáltalán nem születtek hasonlóak, s még ekkor is csak ilyen enyhék. S ez még akkor is figyelemre méltó, ha meg kell szívlelnünk Püspöki Nagy Péter intelmét: Szent István törvényei csak a 12. századi Admonti Kódexből ismertek, s ez bizonyára nem valamennyit tartalmazza, csak a még akkor is érvényben levőket – nem vehetjük hát bizonyosra, hogy valóban nem hozott zsidótörvényeket! (Ő éppen ezzel kívánja igazolni, hogy a hazai zsidóság már Szent István idejében jelentős létszámú lehetett!)¹⁴⁸ Ám ha ennek alapján feltételezzük is, hogy mégis lehetett Szent Istvánnak zsidótörvénye, az eszerint a 12. században már nem volt érvényes. Miért nem? Vagy mert ha volt is, nem tartották be (a szabolcsi zsinat vonatkozó törvényeit, majd a Könyves Kálmán-koriakat is ezért kell újra meg újra megismételni!¹⁴⁹) vagy mert ezen később keletkezett törvények felülírták. Akkor tehát e feltételezett törvénnyel éppen hogy megengedték a vegyes házasságot, a keresztény rabszolga tartását zsidó háztartásban, a zsidók vasárnapi munkáját, stb.? Ez azért valóban nem valószínű. Hihetőbb, hogy ilyen törvények a szabolcsi zsinat előtt valóban nem voltak.

7.

Bíráló megjegyzéseket magunk is fűzhetünk persze Kohn munkájához, Büchlertől függetlenül is. Sok ponton ma már túlhaladott, ahogyan 1884-ben megjelent könyvnel furcsa is lenne, ha nem így volna. A kazárokat és a magyarokat „*vérrokon, egy törzsről szakadt nép*”-ként emlegeti.¹⁵⁰ Az orosz évkönyvek „fehér ugorjai”-ban kazárokat lát.¹⁵¹ Azonosnak hiszi egymással Levédit és Elődöt.¹⁵² Azt feltételezi, hogy a kazár birodalom fénykorában egészen a Kárpátokig terjedt (hitelt adva Anonymusnak, aki honfoglalás előtti kazár fejedelemeiről tud Biharban).¹⁵³ A *kabar* népvét a magyar *kóbor* melléknévből származtatja.¹⁵⁴ Láttuk korábban, hogy a muszlim szerzőkre megalapozatlanul hivatkozik.¹⁵⁵ Mindezekért az vesse rá az első követ, aki bizonyosan meri állítani, hogy százhuszonhét év múlva sem avul majd el egyetlen sor sem, amelyet leírt!

Fentiekkel összevetve azonban mégis csak megütközhetünk Marton értékelésén: „*Annak ellenére, hogy Büchler fölényes tudományos felkészültséggel sorra cáfolta és ízekre szedte szét Kohn Sámuel kazár-tézisének közvetett bizonyítékait, annak ellenére, hogy azóta nemcsak, hogy nem fedeztek fel mellette szóló közvetlen bizonyítékot, de igenis felfedeztek ellene szólókat [?], mindezek ellenére a legenda tovább tartja magát, sőt Venetianer Lajos 1922-ben megjelent történelemkönyvében valóságos reneszánszát éli.*”¹⁵⁶

Venetianer könyvét nem kívánjuk védelmünkbe venni – **vele kapcsolatban** tagadhatatlanul van némi igaza Martonnak.¹⁵⁷ De hogy mennyire sikerült Büchlernek megcáfolni (mi több, ízekre szedni!) Kohn munkáját, azt fentebb láttuk! (Pedig Marton sem tud egyébbel érvelni, mint hogy az ő ellenvetései közül ismét meg hatot!¹⁵⁸) És ugyan miféle Kohn ellen szóló bizonyítékot fedeztek fel azóta? Marton ezt sajnálatos módon elmulasztja konkretizálni. Ehelyett inkább tekintélyérveket

58., 73. 115., 119.), mind Nagy Szent Gergely pápa (541., 544.), mind II. Alarik (235., 337-240.m, 242., 244., 246.,248., 251., 253., 255-257) s az ő nyomán majd Erwiga (268-271., 273-275., 303-305. stb) eltiltja. A szankciók ez utóbbi esetben nem szigorúbbak a szabolcsi zsinaténál, sőt, az 538-as maconi zsinat 12 solidus kényszermegváltást is előír.

148 Püspöki 11.

149 *Colomanni regis decretorum liber primus LXXIV-LXXV.* (Závodszyky 192-193.); *Synodus Strigoniensis prior LXIII.* (u.o. p. 205.), *Capitula Colomanni regis*, mint ahol megfogalmazódna, hogy a kabarok éppen a zsidó bóe *Iudeis I.* (u.o. 195.) Magyarul: ÍFEEKMT 189., 234., 265.

150 Kohn 15.

151 u.o.

152 u.o.

153 u.o. 27-28.

154 u.o. 22.

155 ld. 17. sz.j.!

156 Marton 1941. 16.

157 Saját értékelésünket Venetianer könyvéről ld. Uhrman 2003. 313.!

158 Marton 1941. 15-16.

vonultat fel: „*A magyar tudományos világ álláspontját, úgy vélem, legautentikusabban Hóman és Szekfü már idézett történelmi műve juttatja kifejezésre.*”¹⁵⁹ S ennek alapján érvel ő is azzal, hogy a kabarok éppen a zsidó vallás ellen lázadtak fel – ennek az érvnek az értékét már ismerjük. De hivatkozik zsidó tekintélyre is: Csetényi Imre 1930-as, *Magyar Zsidó Szemle*-beli tanulmányára.¹⁶⁰

Csetényi egyéb munkái alapján tiszteletre méltó kutatója volt – a 19. századi magyarországi zsidó történelemnek. A honfoglaláskorhoz azonban kevésbé értett, amit említett tanulmánya is elárul. E tanulmány eredeti kutatási eredményt, gondolatot nem tartalmaz. A téma legtekintélyesebb hazai keresztény kutatóinak (Paulernek, Karácsonyinak, Hómannak – láttuk már, mennyit érő!) állásfoglalásait idézi¹⁶¹, s azokból építkezik. S teszi ezt jobb meggyőződése ellenére még akkor is, amikor sikerül ellentmondásra bukkannia. Így, noha Mandelra hivatkozva maga is megállapítja, hogy a kazár betérés időpontja Karácsonyi állításával szemben nem lehet későbbi 863-nál¹⁶², egy bekezdéssel később mégis úgy foglal állást, hogy érdembeli létszámú zsidó csak I. Rómanos bizánci császár zsidóüldözései nyomán, 943 körül jelenhetett meg kazár területen.¹⁶³ Mi teszi hát ezt a minden önállóság nélküli, másodlagos kis esszét a „*komoly magyar zsidó tudományos világ megállapítása*”-vá, aminek Marton nevezi?!¹⁶⁴ Pusztán az, hogy „*a zsidó tudományosság hivatalos közlönye*”-ben¹⁶⁵ jelent meg?!

S miként lehetséges, hogy – ahogyan tanulmányunk elején utaltunk rá – a jelenlegi hazai tudományosság legilletékesebbjei – az egyetlen Püspöki Nagy Péter kivételével – azóta is csak Marton és az általa citált szerzők álláspontját hajtogatják?!

8.

Mi azonban itt és most annak apropójából (ürügyén?) vethettük fel e kérdést, hogy Scheiber Sándor maga miként viszonyult a problémakörhöz. A regensburgi zsidók esetét vizsgálva már láthattuk: többnyire igyekezett nagyon óvatosan nyúlni a vita valamennyi részletéhez, középuton maradni a kétféle álláspont között. Bár kissé azért mégis Marton álláspontjához közelebb. Hiszen ő volt az, aki egy 1972-es tudománytörténeti összefoglalóban a New Yorkban megjelent *Hungarian-Jewish Studies* első kötetét méltatva így nyilatkozott: „*Az első kötetből kimagaslik Marton Ernő tanulmánya, amely magyar nyelven még a nagy tragédia előtt jelent meg, s most angolul látott napvilágot.*”¹⁶⁶ Igaz, a Marton-tanulmánynak ebből az angol változatából éppen az a bevezető fejezet maradt ki, amely a Kohn elleni közvetlen, indulatos kirohanásokat tartalmazta. Mivel a tanulmánykötet megjelenésekor maga Marton már hatodik esztendeje halott volt, így e rövidítés (a kényszerű terjedelmi korlátokon túl) mindenekelőtt a kötet szerkesztőjének, Randolph E. Brahamnek az ízlését tükrözhetette, de alighanem Scheiber személyiségéhez is így állt közelebb a szöveg. Másrészt tény, hogy Marton munkájának e meghúzott változata is, bár azt elismeri, hogy a 9. században éltek zsidók Magyarországon, s hitelesnek fogadja el Hasdāy közlését, hogy a 10-ikben is, ám amellet kardoskodik, hogy ezeknek már a magyar honfoglalást megelőzően ott kellett lenniük, hiszen a kalandozások közepette csak nem költöztek volna a rettegett magyarok földjére! S hogy harmadik megoldás is elképzelhető lenne, arról itt mintha nem is tudna.¹⁶⁷

159 u.o. 16-18.

160 u.o.

161 Helyenként nem is korrekt módon. Így írása 49-50. oldalán Pauler könyvére utal mint ahonnan kiderülne, hogy a kabarok éppen a zsidó államvezetés ellen keltek fel. A jelzett helyen (124 – akár oldal- akár jegyzetszámnak vesszük) Pauler még csak nem is közelít a témához. Közelít viszont a 135-136. oldalon (33. sz.j.) Ám hogy a kabarok a zsidó vallás ellenében keltek volna fel, azt ott sem írja, ellenkezőleg: tüntetően elhatárolja magát az elmélet botrányos megalkotójától.

162 Csetényi 49. v.ö. Mandel 12.

163 Csetényi u.o.

164 Marton 1941. 16-18.

165 u.o.

166 Scheiber 1972. 41.

167 Marton 1966. 5-6. (=1941. 22-23.)

E változat megjelenésével egy esztendőben magának Scheibernek is ki kellett fejtenie álláspontját e kérdésben, történetesen szintén angolul. A Roth-féle zsidó világtörténet középkori kötete magyar fejezetének szerzőjeként ismét igen óvatosan nyilatkozott. Maga is hajlandó volt elhinni, hogy a kabarok lázadását éppen a zsidó térítés váltotta volna ki – másfelől mégis megengedte, hogy karaita zsidók lehettek közöttük; sőt azt is, hogy ilyenekkel maguk a magyarok is kapcsolatba kerülhettek Kercs városában, ahová rendszeresen vittek szláv rabszolgákat eladásra.¹⁶⁸ Főbb vonásaiban hitelesnek minősítette Hasdāy levelét, megemlítette Ibrāhīm ibn Ya'qūbot is, s mindezek alapján igazoltak tekintette, hogy a 10. századi Magyarországon éltek zsidók.¹⁶⁹ Sőt, azt is, hogy jelentős férfiak élhettek közöttük, bár ennek indoklása kissé meghökkentő.¹⁷⁰ Elismeri, hogy a zsidótörvények hiánya 1092 előtt a zsidók nyugalmi állapotát jelzi, de ezt nem a kabar zsidók megbecsült voltával magyarázza, hanem azzal, hogy a korai királyok a pogánylázadásokkal lennének elfoglalva.¹⁷¹

9.

Pályafutásának utolsó szakaszában viszont Scheiber közeledett kissé Kohn elméletéhez. E fordulatot egy régészeti lelet váltotta ki: egy gyűrű, amely még 1939-ben került elő a Pécshez közeli Ellenden, a Szilfai dűlőnél feltárt Árpád-kori temetőben, a 128. számú (női) sírban, ám huszonegy évig ismeretlenül rejtőzött a pécsi Janus Pannonius Múzeumban. Feltárója, Dombay János csak 1960-ban – halála évében – publikálta, s akkor is csak az ellendi ásatások valamennyi leletét bemutató, leltárszerű felsorolás keretében, az értékelés leghalványabb szándéka nélkül. „*A jobb kézfejen 5-6 mm széles ezüstlemezből készült, zárt gyűrű. A lemezegeket egymásra hajlították és összeforrasztották. Az összeforrasztás látszik. Külső oldala tizenegyszögletes, a belső sima. A tizenegy szögletnek megfelelő, vonallal bekeretezett, négyszögletes lapocskákon írásjelekre emlékeztető, vésett jegyek vannak.*”¹⁷²

Újabb tíz esztendőnek kellett eltelnie, amíg Kiss Attila vállalkozott a lelet értelmezésére. Az „*írásképekre emlékeztető vésett jegyek*” azonosítása céljából konzultált a hazai orientalisztika három akkori óriásával: Németh Gyulával, Czeglédy Károssal – és Scheiberrel.¹⁷³ Az ő élőszóbeli közléseik alapján állapította meg, hogy a gyűrűn rovásírás sehol nem található, ellenben a tizenegy lapocská közül ötön héber betűk fedezhetők fel:

1.:	גך
5.:	פט
6.:	ב (de lehet כ is!)
8.:	ני (bár a ך megfordítva áll!)
9.:	פת
10.:	u.a.
11.:	נשו

A sír Kiss meghatározása szerint a 11. század legvégéről való. Kizártnak mondja, hogy római kori gyűrű újrahasonításáról lenne szó, mert a római korból nem ismerünk héber betűkkel díszített gyűrűt. Az, hogy a gyűrűn egyéb (görög) karakterek is előfordulnak, arra utal, hogy

168 Scheiber 1966. 314.

169 u.o. 314-315.

170 u.o. Scheiber arra hivatkozik, hogy ha Bizánc „*királya*” (מלך קושטמנייה) – ld. Hasdāy levele, HKMMZST 75.

D2) levelet küldött a mondott hitközséghez, akkor bizonyosan voltak köztük kiemelkedő személyiségek. Hasdāy azonban ezt nem a Hungarín-beli hitközségről, hanem a kordovai kalifáról írja, s nem kis levélről beszél, hanem ajándékokról és drágaságokról (במחנות ובחמודיה – u.o.); a Hungarín-belieknek הגבלים (u.o. 76. – talán horvátok? ld. u.o. 82. 89. sz.j.) küldene követet a terv szerint, de az sem a saját levele lenne, csak Hasdāyét továbbítaná.

171 Scheiber 1966. 316-317.

172 Dombay 154.

173 Kiss A. 1970. 341-342.

megítélése szerint többféle kulturális hatás metszéspontjában keletkezett. A görög betűk Bizánra utalnak, a héberek viszont szerinte a 8-11. század valláspolitikai viszonyai között szükségképpen a Kazár Kaganátus befolyását mutatják!¹⁷⁴ A kérdés csak az számára, hogy e hatás közvetlen volt-e, avagy a kabarok közvetítették. S bár még ő is feltételezi a háromszáz esztendei (!!)-kazar függőséget (holott a kazar birodalom felemelkedésétől a magyar honfoglalásig alig kétszázötven év telik el!), s idézi Györffy György véleményét, hogy ha voltak is zsidók a kabarok között, kevesen lehettek, hiszen e vallás Kazáriában az uralkodó réteg között terjedt el – mintha bizony a kabaroknak nem lett volna törzsi vezetőrétegük!¹⁷⁵ –, mindezek ellenére abból, hogy Ellendtől 5-10 km-re fekszik a mai Kiskozár és Nagykozár, amelyeket éppen Györffy azonosított a 14. századból igazolt *Kozár* faluval¹⁷⁶, arra következtet, hogy itt igenis olyan kabarok éltek, akiknek volt közük a zsidó valláshoz, s gyűrűjük az exogámia jeleként került át Ellendre, ahol a helyi lakosok eszerint rendszeresen kabar lányokkal házasodtak.¹⁷⁷

E gyűrű a jelekből ítélve Scheibert is meggyőzte: a *Magyarországi zsidó feliratok* angol nyelvű, 1983-as változatában, miután közli a gyűrű feliratait, s utal Kiskozár és Nagykozár közelségére, maga is logikusnak mondja, hogy a héber betűket itt a kazar birodalomból, zsidó vezetők alól kiszakadt kabarok teheték ismertté.¹⁷⁸

Hogy a környéken kabarok élhettek, az valóban aligha lehet kérdés: Kiss Attila éppen 1983-ban egy újabb érvet is publikált emellett¹⁷⁹. Ám hogy ezek zsidó vallásúak voltak, annak ez a gyűrű akkor is soványka bizonyítéka lenne, ha a betűk értelmes szöveget adnának ki. Kiss azonban – értelemszerűen Scheiber szakvéleménye alapján – hangsúlyozza, hogy nem így van! S bár Scheiber a maga 1983-as kiadásában részben eltérő olvasatot közöl a Kiss által megadottól – ami szintén az ő olvasata volt, itt tehát önmagát korrigálta –, ám arra nem utal, hogy bármit is kiolvasott volna belőle.

Az újabb olvasat:

1.:	גג
5.:	változatlan
6.	כ
8.:	változatlan
9.:	פח
11.:	נשי ¹⁸⁰

Magunk nem vesszük a bátorságot, hogy értelmes szavakat vagy szóelemeket próbáljunk felfedezni ott, ahol Scheiber nem talált, vagy ahol elhamarkodottnak érezte volna szóvá tenni. De nem is ez a legfőbb probléma. Amint azt – merőben más összefüggésben – Robin Hägg hangsúlyozta: egy vallás jelenléte egy adott területen csupán akkor igazolható régészeti eszközökkel, ha a kultusz jellegzetes tárgyait **rendszerben** találjuk meg – ellenkező esetben legfeljebb kultuszjelek átvételéről beszélhetünk egy más contextusba, vagy még arról sem, csak összefüggésükből kiragadott kultuszjelek státusszimbólumkénti felbukkanásáról.¹⁸¹ Egyetlen gyűrű tehát még akkor is ez utóbbi gyanújába kerülhetne legkönnyebben, ha értelmes szöveget

174 u.o. 344-345.

175 Györffy 1958. 50. v.ö. Uhrman 2003. 317.

176 Györffy 1963. 330.

177 Kiss 1970. 346-347.

178 Scheiber 1983. 75.

179 Kiss A. 1983. 194-196. Itt arra hivatkozik, hogy Majs falut Szent László 1093-as (ám csak 1404-es, s még úgy is rongált, töredékes) oklevele *terra populorum Kaza*-ként említi. A *Kaza* főnév a sor végére esik, rongált, s Györffy György szóbeli közlése szerint értelmezhető *Kazarként*. Ha azonban itt a 11. sz. végén kazárok élnek, azok nem lehetnek 964 utáni menekültek, hiszen akkor a besenyőkön kellett volna keresztülvágniuk magukat; másrészt a majsi 10-11. sz. temetőben nincs is annyi keleti elem, amennyit egy ilyen utólagos kazar bevándorlás feltételezne. A megnevezés eszerint csakis kabarokat jelölhet.

180 Scheiber 1983. 75.

181 Hägg 121.

tartalmazna – hiszen számtalan más módon is a helyszínre kerülhetett (például a kalandozások során). Így sokkal többet akkor sem nyomhatna a latban, ha sikerülhetne megfejteni az ugyanazon temetőből, a 70. számú sírból, egy gyermek kezefejéről előkerült (valószínűleg törött), hasonló gyűrűt is, amire – a lelet rossz állapota miatt – aligha lesz lehetőség.¹⁸² Érdekes, hogy Scheiber szemében mégis ez a gyűrű többet nyomott, mint Kohn megannyi – láttuk, valójában máig cáfolat nélkül maradt! – érve. Úgy látszik, ebben látta azt az „*azóta előkerült... mellette szóló, közvetlen bizonyíték*”-ot, amelyet Marton hiányolt.

A mai kutató dolga egyfelől már könnyebb. Láttuk: a kazár levelezés hitelét ma már nem szokták kétségbe vonni. Haraszti Hasdāy és Ibrāhīm ibn Ya'qūb tanúságát is hitelesnek ismeri el¹⁸³, bár meglehetősen, hogy ennek ellenére úgy véli: az utóbbinál emlegetett zsidók „*aligha telepedtek meg Magyarországon.*”¹⁸⁴ Püspöki új forrásként hivatkozik a löweni évkönyvekre¹⁸⁵, s új, helynévi bizonyítékok elővezetését is ígéri.¹⁸⁶ Valóban kerülnek tehát elő új bizonyítékok.

Másfelől viszont a kérdés objektív, elfogulatlan tárgyalása nehezebb, mint valaha: láthattuk, mennyire dominálnak az indulatok az érvek felett, ha a kérdés szóba kerül. Scheiber fokozott óvatossága e problémával kapcsolatban ma is a legmesszebb menően indokoltnak tűnhet. Ő nem érthette meg, hogy eljőjön egy olyan kor, amikor a tudományos igazságok vagy legalább valószínűségeik valóban dominálhatnak a napi politika pro és kontra igényeivel, követeléseivel, diktátumaival szemben. Mi vajon megérhetjük-e?!

UHRMAN IVÁN

FELHASZNÁLT IRODALOM:

Bartha Antal: A magyar nép őstörténete. Budapest, 1988.

Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégebb időkől 1867-ig. Budapest, 1901.

u.ő.: Keleti tudósítások a kazárokról. in Keleti tanulmányok Goldziher Ignác születésének hatvanadik évfordulójára. Budapest, 1910. 105-132.

Csetényi Imre: A kabarokról. Magyar Zsidó Szemle 47. (1930) 48-52.

Dombay János: Árpád-kori temetők Baranyában. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 5. (1960) [Pécs, 1961]. 135-157.

Frojimovics Kinga-Komoróczy Géza-Pusztai Viktória-Strbik Andrea: A zsidó Budapest I. Budapest, 1995.

Frojimovics Kinga-Schweitzer Gábor: „Szatócsmunkát nem adok a magyar zsidóknak.” Kohn Sámuel (1841-1920) és Büchler Sándor (1870-1944), a magyarországi zsidóság történetíróinak emlékezete, avagy egy kézirat legendája. Bevezető in Adalékok Büchler Sándor és Kohn Sámuel történetírói munkásságához. Makor (=Magyar Zsidó Levéltári Füzetek) 2. Budapest, 1977. 3-13.

Graetz, (Heinrich): A zsidók egyetemes története IV. Budapest, 1908. (szerk.: Szabolcsi Miksa)

Gyóni Máttyás: Kálizok, kazárok, kabarok, magyarok. Magyar Nyelv 34. (1938) 86-96., 159-166.

Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok 92. (1958) 13-87., 565-615.

u.ő.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1963.

Haraszti György: A zsidóság közép-Kelet-Európában az első ezredfordulón. in EEÉE 63-100.

Harmatta János: A magyarság őstörténete. Magyar Tudomány 35. (97.) (1990) 243-261.

u.ő.: A honfoglalás mai szemmel. Magyar Nyelv 94. (1998) 129-151.

182 Dombay 152.; Kiss A. 1970. 341.

183 Haraszti 73-75.

184 u.o. 93.

185 Püspöki 10. v.ö. Uhrman 2003. 322-323. (335. sz.j.)

186 Püspöki 55.

- Hägg, Robin: **Degrees and Character of the Minoan Influence on the Mainland.** in **The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality.** ed. Robin Hägg-Nanno Marinatos. Stockholm, 1984. 119-121.
- Hóman Bálint: **Semigotha I.** in u.ő: **Történetírás és forráskritika II.** Máriabesnyő-Gödöllő, 2003. 127-133. (Eredetileg: *Turul* 1912., 138-141.)
- u.ő: **Történetírókról: Tasnádi Nagy Gyula.** u.o. 100-102. (Eredetileg: *Levéltári Közlemények* 1924. 203-205.)
- u.ő.: **Tasnádi Nagy Gyula.** u.o. 71-85. (Eredetileg: **A Magyar Tudományos Akadémia Emlékbeszédék.** XXI/3. [1931.])
- u.ő-Szekfü Gyula: **Magyar történet I.** Budapest, 1935.
- u.ő: **Szent István.** Budapest, 1938. (repr. 2000)
- Karácsonyi János: **A magyar nemzet őstörténete 896-ig.** Nagyvárad, 1924.
- Kiss, Attila: **11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs.** *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22. (1970) 341-348.
- u.ő: **Baranya megye X-XI. századi sírleletei.** Budapest, 1983
- Kohn Sámuel: **A zsidók története Magyarországon I.** Budapest, 1884.
- Komoróczy Géza: **A magyar zsidóság kozmopolitizmusa.** in *EEÉE* 317-331.
- Mandel Miklós: **József kazár király válaszlevelének hitelessége.** Pécs, 1929.
- Marton Ernő: **A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez.** Kolozsvár, 1941.
- u.ő (=Marton, Ernest) : **The Family Tree of Hungarian Jewry.** in **Hungarian-Jewish Studies I.** ed. Randolph L. Braham. New York, 1966. 1-59.
- Nagy Gyula: **ad Kohn S.: A zsidók története Magyarországon.** *Századok* 18. (1884) in *Történeti irodalom* 884-894.
- Georg Ostrogorsky: **A bizánci állam története.** Budapest, 2003.
- Pauler Gyula: **A magyar nemzet története Szent Istvánig.** Budapest, 1900.
- Petrik István: **Rejtélyek országa. A kazár királyság és a kazár-magyar kapcsolatok rövid története.** Budapest, 2008.
- Prepuk Anikó: **A zsidóság a Milleniumon.** *Századvég* 17. (2000/2.) 89-117.
- Püspöki Nagy Péter: **A zsidóság a korai Árpád-korban. A magyar társadalom vallási viszonyai a kazár hitvitától IV. Béla zsidó-privilégiumáig. (861-1251.)** in *EEÉE* 5-62.
- Scheiber Sándor (=Scheiber, A.): **ad Franciszek Kupfer - Tadeusz Lewicki: Źródła hebrajskie do dziejów słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy.** Wrocław - Warszawa, 1956. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 6. (1956) in *Comptes rendus* 294-295.
- u.ő: **Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig.** Budapest, 1960.
- u.ő (=Scheiber, A.): **Hungary.** In **The World History of the Jewish people (2. ser.) II.: The Dark Ages.** ed. Cecil Roth. London, 1966. 313-318.
- u.ő: **A magyar zsidóság történetének kutatása.** in *Grünwald Fülöp-Harsányi László-Schück Jenő: Öt község.* Budapest, 1972. 39-51.
- u.ő (=Scheiber, Alexander): **Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd century to 1686.** Budapest-Leiden, 1983.
- u.ő (válogatás és összekötő szöveg): **A feliratoktól a felvilágosodásig. Zsidó irodalomtörténeti olvasmányok.** New York-Budapest-Jeruzsálem, 1997.
- Székely György: **A történeti István király.** *Világosság* 2. (1961/8.) 1-7.
- Tóth Sándor László: **Levediától a Kárpát-medencéig.** Szeged, 1998.
- Uhrman Iván: **Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei.** *Hadtörténelmi Közlemények* 116. (2003) 267-366.
- u.ő: **Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az úgynevezett Vata-felkelés.** *Hadtörténelmi Közlemények* 123. (2010) 44-111.
- Venetianer Lajos: **A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig.**

Budapest, 1922.

Zolnay László: **Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből.** Budapest, 1977.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

A. Forráskiadványok

ÁKMTBF=**Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai.** (ögy., ford., bev.: *Moravcsik Gyula*. Budapest, 1984.

HKAMT=**Héber kútforrások [sic!] és adatok Magyarország történetéhez.** (ed.: *Kohn Sámuel*.) Budapest, 1881. (repr.: 1990)

HKMMZST=**Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez.** ed. *Schlomo J. Spitzer-Komoróczy Géza*. Budapest, 2003.

IFEEKMT=**Írott források az 1050-1116 közötti magyar történelemről.** (ed. *Makk Ferenc-Thoroczky Gábor*) Szeged, 2006.

JLSEMA=**The Jews in the Legal Sources of the Early Middle Ages.** (ed. *Amnon Linder*) Detroit, 1997.

MEH=**A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.** (ed.: *Györffy György*) Budapest, 1975. (2nd. ed.)

MHK=**A magyar honfoglalás kútfői. A honfoglalás ezredéves emlékére.** szerk. *Pauler Gyula-Szilágyi Sándor*. Budapest, 1900.

MÍSN=**Mohamedán írók a steppe népeiről I-III.** (ögy. és ford. *Kmoskó Mihály*, szerk. *Zimonyi István*.) Budapest, 1997-2001.

PL=**Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete.** ford.: *Kovács Piroska*. Budapest, Bratislava, 1978.

Simon=*Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról.* (ford. és ed.: *Simon Róbert*.) Budapest, 2007.

Závodszy=**A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.** (ed.: *Závodszy Levente*) Budapest, 1904. (repr.: Pápa, 2002)

ZHDSNILSWE=**Żródła hebrajskie do dziejów słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy.** (ed.: *Franciszek Kupfer, Tadeusz Lewicki*.) Wrocław-Warszawa, 1956.

B. Tanulmánygyűjtemények

EEÉE=**1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a hara és a fejlődés szolgálatában.** (szerk.: *Püspöki Nagy Péter*) Budapest, 2001.